

Hovedårsaker til borgerkrigstiden i Norge i høymiddelalderen

GISLE LUND RØNNEBU

VEILEDER

Knut Dørum

Universitetet i Agder, 2024

Fakultet for humaniora og pedagogikk

Institutt for religion, filosofi og historie

Emnekode: HI-500

Forord

Jeg vil takke min kone Marit for på ha støttet meg i dette prosjektet. Jeg vil også takke min øvrige familie for hjelp og støtte.

Jeg vil også takke Trond Bjerkås for nyttige og interessante seminar, samt svar på utallige praktiske spørsmål.

Og sist, men ikke minst vil jeg takke veileder Knut Dørum for myndig veiledning.

Porsgrunn, mai 2024

Gisle Lund Rønnebu

Abstract

This thesis is about the main causes behind the so called «Civil Wars» in Norway during the High Middle Ages ca. 1130-1240. Many theories have been put forward to explain the reason for the conflicts. Some historians have claimed it was caused by multiple kingships at the same time, which caused instability and thus conflict and war, and this has again been disputed by other historians.

Others have claimed that class struggle played a major part and caused tension in society and this tension led to war. Others again have claimed a resource crisis within the aristocracy as a possible cause.

And some historians in more recent times have put forward a theory based on historical legal anthropology as a possible cause. The thesis will try to explore these theories. I will also introduce another thesis which is based on Michael Braddick`s works and focuses on state formation as a possible cause for the conflicts.

Innholdsfortegnelse

Forord	2
Abstract	3
Innholdsfortegnelse	4
Kapittel 1: Innledningskapittel	7
Innledning	7
Bakgrunn	8
Problemstillingen	9
Metode	9
Teori	10
Kildene	12
Kapittel 2: Samkongedømme versus enekongedømme	14
Innledning.....	14
Samkongedømme kontra einekongedømme	14
Rudolf Keyser og «keysertradisjonen»	14
Kritikk av keysertradisjonen	15
Støtten til samkongedømmet bryter sammen	15
Samkongedømme versus einekongedømme som årsak til borgerkrigene.	17
Kritikk av Bjørgos teori.....	18
Tronfølgelovens ideologiske bakgrunn	20
Samkongedømmet og enekongedømmet før 1130	23
Samkongedømmet og enekongedømmet etter 1130.....	25
Samkongedømmet og enekongedømmet etter 1200.....	27
Samkongedømmets siste fase 1204-1240.....	28
Oppsummering	30
Kapittel 3: Statsutviklingen og borgerkrigene	32
Innledning	32

Begrepet stat	32
Innskrenkning av bondemakt?.....	33
Felles interesser hos kongemakt og bondestand.....	35
Klassemotsetninger	36
Opprør og motstand	38
Kongens lokale maktapparat	39
Bondekommunalisme.....	39
Kong Sverre og aristokratiet.....	41
Sverre og kirken	42
Skatt og krig	43
Kirkens samfunnsrolle i statsutviklingen og borgerkrigene	45
Rex iustus	47
Oppsummering	48
Kapittel 4: Ressurskrise.....	50
Innledning.....	50
Trekk ved førstetlig og statlige samfunn	50
Ressurskrise?.....	51
Extraction-coercion cycle.....	53
Virkninger av borgerkrigene	56
Støtte til tesen om ressurskrise eller ikke?	59
Oppsummering	62
Kapittel 5: Et førstetlig samfunn	63
Innledning.....	63
Orning, rettsantropologien og norsk middelalderforskning	63
Borgerkrigene, en revurdering	64
Det førstetlige samfunnet i kildene.....	67
Uforutsigbarhet og nærvær som tegn på et førstetlig samfunn	69
Årsaker til borgerkrigene	71

Kritikk av Ornings syn	72
Ornings svar	75
Uenighet mellom Orning og Bagge om borgerkrigens siste fase	78
Oppsummering	80
Kapittel 6: «State formation».....	82
Innledning.....	82
Begrepet «state formation»	83
Ressursmobilisering	83
Kampen om kongedømmet og «state formation»	84
Bøndene og «state formation».....	87
«State formation» og borgerkrigene	88
«State formation» som en mellomvei.....	89
Oppsummering	89
Kapittel 7: Konklusjon	91
Innledning.....	91
Konklusjon kapittel 2	91
Konklusjon kapittel 3	92
Konklusjon kapittel 4	93
Konklusjon kapittel 5	93
Konklusjon kapittel 6	94
Litteraturliste.....	95

Kapittel 1: Innledningskapittel

Innledning

Da Magnus og Harald hadde vært konger i tre år, satt de den fjerde vinteren begge nord i kaupangen; de gjorde gjestebud for hverandre, men likevel hadde det nært kommet til kamp mellom folkene deres. Om våren seilte kong Magnus med flåten søretter langs land og drog til seg alt det mannskapet han kunne få. Han spurte vennene sine om de ville hjelpe ham til å ta fra Harald kongedømmet og gi ham bare så mye av riket som Magnus syntes. Han minte om at Harald hadde frasvoret seg riket. Kong Magnus fikk samtykke til dette av mange stormenn. Harald tok til Opplanda og for landevegen øst til Viken; han samlet også folk da han fikk høre om kong Magnus. Hvor de for, hogg de begge to ned budskap og drepte folk for hverandre. Kong Magnus var mye mannsterke fordi han hadde storparten av landet å samle folk ifra. Harald var i Viken øst for fjorden og samlet folk, begge tok fra hverandre både folk og gods.¹

Slik skildrer Heimskringla, bedre kjent som Snorres kongesagaer, begynnelsen på konflikten som går under betegnelsen borgerkrigstiden. Sitatet er hentet fra *Magnus Blindes saga* og omtaler konflikten mellom Sigurd Jorsalfares sønn Magnus Sigurdsson og hans medkonge Harald Gille.

Denne oppgaven har som mål å undersøke hovedårsakene til den såkalte borgerkrigstiden i høymiddelalderens Norge. Foruten den såkalte nedgangstiden i seinmiddelalderen er borgerkrigstiden den perioden i norsk middelalderhistorie som har fanget stor interesse og er et av de store «mysterier» i norsk historieforskning. Mysteriet ligger ikke så mye i hva som skjedde, for selve kronologien er det liten uenighet om. Mysteriet ligger i hvorfor det skjedde slik det gjorde.² Hver generasjon tolker og har lagt til eller skreller bort det lag av forklaringer som de synes passer best eller dårligst. En grunn til at denne perioden er så fascinerende og rikholdig på uenighet og debatt blant historikere er kildene, eller rettere sagt mangelen på dem. De er, for å bruke Knut Helles ord, temmelig magre. Dette gir dermed grobunn for mye tolkning og ulike synspunkt, samtidig som de er mange nok til å gi et visst bilde av en tid som formet og endret Norge.³

¹ Norges kongesagaer 1981: 593-594.

² Helle 1974: 37-38.

³ Helle 1974: 13.

Bakgrunn

Claus Krag stiller i sin omtale av borgerkrigstiden spørsmålet, hvorfor ble det konflikt?⁴ Spørsmålet om hvorfor det ble konflikt står sentralt, det gjør også året 1130. Dette året har blitt stående som avgjørende i historien om innbyrdesstridene. Året 1130 innledet en epoke med hyppige tronskifter som varte i nesten 100 år. Denne epoken er tolket på ulike måter. Den politiske omvelting som fulgte er forsøkt forstått på mange måter. Noen historikere har villet se det som forårsaket av samfunnsendringer og at borgerkrigene derfor var forårsaket av bakenforliggende krefter.⁵ Dette synet var fremtredende i mellomkrigstiden med historikere som Halvdan Koht, Edvard Bull d.e og Andreas Holmsen.⁶ Mangel på jord, befolkningspress og en ny herskerklasse skapte et nytt kongedømme. Økonomiske endringer i samfunnet førte til endringer av samfunnets behov som igjen førte til sosial uro, en presser befolkning og som resultat, væpnet konflikt.⁷

Dette var likevel ikke nødvendigvis en riktig forklaringsmodell. Det finnes ikke sikre bevis på den økonomiske drivkraften som hevdes å ligge bak. Konflikten var heller ikke spesielt blodig eller intenst før 1160. Det kan frem til 1160 derfor være vanskelig å få øye på noen dyp og samfunnsendrende konflikt. Først etter 1160 til rundt 1200 er borgerkrigene virkelige kriger, med blodige oppgjør, og faste fronter. Tronfølgeordningen er også pekt på som årsak, da spesielt av Narve Bjørgo.⁸

Noen historikere i nyere tid har derfor tatt til orde for at borgerkrigene ikke hadde noen bakenforliggende årsak, men var en bakenforliggende årsak til samfunnsendring og statsutvikling i høymiddelalderen. Blant annet Sverre Bagge.⁹ Andre har ment at endringer i sosiale og økonomiske forhold mest sannsynlig vært en langvarig prosess som pågikk både før og etter borgerkrigene og at kongemakt og bønder hadde et mye tettere samarbeid og gjensidig nytte av hverandre under borgerkrigene og de endringene som skjedde. Dette synet ble forfektet blant annet av Jens Arup Seip og Knut Helle.¹⁰ I nyere tid er andre strømminger

⁴ Krag 2000: 103.

⁵ Krag 2000: 103.

⁶ Koht 1926, Holmsen 1977, Lunden 1976.

⁷ Krag 2000. 103.

⁸ Bjørgo 1970.

⁹ Krag 2000: 104, Bagge 1986.

¹⁰ Seip 1940, Helle 1972 og 1974.

påvirket av blant annet sosialantropologi gjort seg bemerket og fremst blant dem Hans Jacob Orning.¹¹

Problemstillingen

Problemstillingen i denne oppgaven er formulert som følgende:

Hva var den viktigste hovedforklaringen til borgerkrigstiden i Norge i høymiddelalderen?

Jeg har videre delt den inn i fem hovedforklaringer eller forskningsspørsmål.

1. Kampen for enekongedømmet som hovedforklaring.
2. Statsutvikling som hovedforklaring.
3. Ressurskrise blant aristokratiet som hovedforklaring.
4. Påvirkning utenfra som hovedforklaring.
5. «State formation» som hovedforklaring.

Metode

Denne oppgaven er bygget opp som en drøftende oppgave. Den er både realhistorisk og historiografisk. Den realhistoriske delen er selve temaet, årsaker til borgerkrigene, der jeg ønsker å undersøke ulike årsaker og syn på årsakene til borgerkrigene. Den historiografiske delen er selve måten oppgaven forsøkes besvart på. Jeg tar utgangspunkt i teorier eller teser som historikere har lansert som årsaksforklaringer og forsøker å drøfte disse teorienes relevans som årsaksforklaring med utgangspunkt i andre historikere.

Min metode vil derfor for det meste være historiografisk. Jeg lanser ingen ny forskning eller nye kilder, men vil basere meg på sekundærkilder. Disse kildene vil være artikler og bøker som omhandler temaet. Mange av artiklene eller kildene er hentet fra *Historisk tidsskrift*.

Dette har vært et viktig forum for debatt og meningsutveksling mellom historikere og mange av tesene som drøftes i oppgaven vil ha opphav i artikler publisert i dette tidsskriftet.

En svakhet ved det temaet og metoden jeg har valgt er at oppgaven og oppgavens tema, kanskje med rette, kan beskyldes for å plassere seg i den grunnfortelling som lenge har vært rådende i norsk historieskrivning. Denne grunnfortellingen går ut på at borgerkrigene uansett årsak leder opp til fremveksten av et moderne statssamfunn. Både Erik Gunnes, Knut Helle og Kåre Lunden har for eksempel dette som grunnfortelling i sine verk om norsk middelalderhistorie. Grunnfortellingen kan på den måten fremstå både idealisert og objektiv, men historikere på norsk høymiddelalder har blitt kritisert for å være lite reflektert og selvkritisk til en slik fremstillingsmåte. Et annet trekk ved denne tradisjonen som er blitt

¹¹ Orning 2014.

kritisert er den sterke vektlegging av vendepunkter i historien. Slike vendepunkt kan både være konkrete hendelser eller prosesser. Felles er at det sjelden er reflektert noe særlig rundt disse vendepunktene. Vendepunktene spiller en viktig rolle i grunnfortellingen om middelalderstaten, men er overraskende lite diskutert eller reflektert over. Ett unntak er kanskje Hans Jacob Orning, etter hans syn spiller staten eller mangel på stat en viktigere rolle enn statsutvikling enn slike vendepunkt.¹²

Teori

Jeg ønsker også å dele oppgaven inn i to teoretiske perspektiver, et materialistisk og kritisk empiristisk perspektiv og et antropologisk eller rettsantropologisk perspektiv. Tesene og historikere jeg bruker som kilder i oppgaven tilhører en av disse retningene.

Den materialistiske historietolkning springer i første rekke ut det marxistisk inspirerte historiesyn og av den generasjonen historikere som arbeidet fra forrige århundreskiftet og frem til ca. 1930-tallet. Av de marxistiske eller marxistisk inspirerte historikere er Halvdan Koht, Oscar Albert Johansen, Edvard Bull d.e. og Andreas Holmsen fremtredende, også Kåre Lunde hører hjemme her, selv om han tilhører en annen generasjon enn de førstnevnte. Denne retningen har søkelys på økonomiske og sosiale forhold. Materialismen retter fokus vekk fra politisk og nasjonale problemer og ønsker å se på de sosiale problemer.¹³

En av de første kritiske empiristene var Sverre Steen med et bredt samfunns og kulturhistorisk historiesyn. Til den kritisk empiristiske retningen hører også Knut Helle og ikke minst Jens Arup Seip hjemme. Et kjennetegn ved denne retningen er sterkt søkelys på empiri sammenkoblet med en stor interesse for politisk historie. Også Kåre Lunden kan til en viss grad plasseres i denne tradisjonen, selv om Lunden først og fremst tilhører den marxistiske retningen. Det materialistiske og kritisk empiristiske perspektivet består som nevnt av to deler. De kan også kalles for en funksjonalistisk og en marxistisk retning. Til den funksjonalistiske hører Steen, Seip og Helle, mens historikere som Koht, Schreiner d.e. Holmsen og Lunden tilhører den marxistiske. For den marxistiske retningen bygget forståelsen av historien på materialismen med økonomi, materielle betingelser og klassekamp som de viktigste elementene. For Seip, Helle og funksjonalistene var søkelyset på sosiale

¹² Melve 2013: 38-51.

¹³ Dahl 1990: 229.

vilkår, også for dem var et materialistisk historiesyn viktig, men med en mer pragmatisk holdning til materialismen enn de mer rendyrkede marxistiske historikerne.¹⁴

Den sosialantropologiske eller rettsantropologisk retningen er av ganske ny dato. Den har røtter i studier av middelalderhistorie inspirert av sosialantropologi og rettsantropologi som ble utført på 1970-tallet av amerikanske historikere som Fredric Cheyette, Stephen White og Patrick Geary. Historikere inspirert av rettsantropologi har søkelys på narrative kilder og en skepsis til formelle institusjoner og deres autonomi og mener institusjoner må ses som del av en større sammenheng der praktiske hensyn trumfet formelle retningslinjer i middelaldersamfunnet.¹⁵ Av norske middelalderhistorikere har blant annet Sverre Bagge latt seg inspirere av sosialantropologi, men den fremste representant for denne retningen i norsk middelalderforskning er Hans Jacob Orning.

I tillegg ønsker jeg å presentere en tese om årsaker til borgerkrigene med basis i Michael Braddicks teori om «State formation». Braddick mener en stat kan defineres ut fra bruk av politisk makt. Han mener bruk av politisk makt utgjør kjernen i en stat. Politisk makt er basert på kontroll av et territorium, et definert ansvarsområde og støttet av militærmakt.¹⁶

Problemstillingen og forskningsspørsmålene er bygget opp rundt årsaksforklaringer. En årsaksforklaring er en alminnelig måte å identifisere årsaker til et fenomen.¹⁷ I dette tilfellet årsakene til borgerkrigene. Årsaksforklaringer finnes i mange former hos historikere. Årsaksforklaringer kan være enkeltpåstander om at noe førte til noe annet, eller at en hendelse ledet til en annen, eller at tilstedeværelsen av et fenomen førte til et annet fenomen. For at et fenomen skal føre til et annet må noen vilkår være oppfylt. Fenomener må være tilstander eller en hendelseskjede som er bestemt av tid og rom. En hendelse eller et fenomen må opptre før eller samtidig med det som fenomenet leder til, en virkning kan ikke komme før årsaken. Årsaksforklaringer i historiefaget er ofte det vi kan kalle rammeforhold som for eksempel naturkatastrofer, økonomiske ressurser, befolkningsutvikling, krig, sykdommer, altså hendelser eller fenomener som påvirker mennesker og samfunn og dermed historien. Det er sjelden historikere formulerer konkret de «lovene» som forklarer det fenomenene følger av, ofte er de bare vagt formulert eller er implisitte. For eksempel hvordan sykdom eller krig fører

¹⁴ Kjeldstadli 1999: 68-69.

¹⁵ Orning 2010 et al.: 12, 16-17.

¹⁶ Braddick 2004: 9.

¹⁷ Andersen et. al 2015: 142.

til uro i en befolkning.¹⁸ Årsaker til de norske borgerkrigene er en slik årsaksforklaring som inneholder mange av disse faktorene.

Kildene

Som kilde til denne oppgaven tar jeg som nevnt et historiografisk utgangspunkt. Jeg skal ikke nevne alle kildene her, men omtale de viktigste kildene som de ulike kapitlene har utgangspunkt i. Den første jeg bruker er Narve Bjørgos artikkel i *Historisk tidsskrift* fra 1970. «Samkongedømmet kontra enekongedømme; Ein historiografisk analyse av kjeldematerialet i historiografisk perspektiv».¹⁹ Bjørgo hevder i artikkelen at det herkende syn helt fra sagatiden hadde vært at samkongedømmet førte til uenighet og strid. Han trekker frem Rudolf Keyseres teorier som et eksempel på dette og mener at det negative synet på samkongedømmet gjennom Keyser er videreført helt opp til moderne tid. Før 1130 mener Bjørgo at samkongedømmet sikret legitime kongssønner arverett og at deling av kongemakten tilfredsstilte ulike parter og hindret opprivende konflikter. Etter 1130 kan man gjennom kildene spore en konsistent og vedvarende linje der det ble ført en politikk som hadde ett mål, innføringen av enekongedømmet. Tronfølgeordenen som fulgte med Magnus Erlingssons kroning medførte at kongssønner både legitime og illegitime, som før fikk sine ambisjoner tilfredsstilt, nå måtte ty til våpen for å oppnå det de tidligere oppnådde på lovlig vis. Det var derfor kampen for enekongedømmet som førte til strid og den var ikke over før tilhengerne av enekongedømmet ble sterke nok til å tvinge sin vilje gjennom. Bjørgo ønsket å vise hvordan tidligere historikere ensidig fokuserte på samkongedømmets negative sider og ikke så helheten i hvordan samkongedømmet faktisk fungerte som administrativt system.²⁰ Bjørgos artikkel plasserer seg i det politisk funksjonelle perspektivet.

Som utgangspunkt for det andre kapitlet har jeg valgt et statsutviklingsperspektiv. Dette er først og fremst representert ved Knut Helle. Hans bok «Norge blir en stat 1130-1319» som opprinnelig var en håndbok i en serie om Norges historie som skulle gi en kortfattet og ajourført oversikt over norsk historie.²¹ Den gav en sammenfatning av forskningsresultater.²² Selv om den var del av en serie er boken etter hvert blitt et standardverk innen middelalderforskning og etablerte Knut Helle sammen med Jens Arup Seip som eksponent for

¹⁸ Andersen et al. 2015: 143-143.

¹⁹ Bjørgo 1970: 1-33.

²⁰ Bjørgo 1970: 31-33.

²¹ Helle 1974: 13-272.

²² Helle 1974: Forord til 2.utgave

det funksjonalistiske synet på samkongedømmet under borgerkrigstiden og i høymiddelalderen.²³

Det tredje kapittelet tar utgangspunkt i Sverre Bagges artikkel i *Historisk tidsskrift* fra 1986. Bagge omtaler at hans mål med artikkelen er å behandle overgangen fra et «førstatlig» til et «statlig» samfunn i Norge. Borgerkrigene har her en viktig rolle. Bagges tese var at innbyrdeskrigene skyldtes en ressurskrise blant aristokratiet som kom av at aristokratiet ikke lenger kunne hente ressurser fra plyndring da vikingtoktene opphørte. På toppen av dette mistet aristokratiet inntekter da kongemakten begynte å donere store summer til kirken, noe som minsket aristokratiets muligheter til å skaffe seg inntekter gjennom tjeneste for kongemakten. Løsningen på denne ressurskrisen ble ifølge Bagge borgerkrigene. Løsningen lå i at gjennom disse konfliktene fikk de aristokratene som overlevde økt sitt ressursgrunnlag gjennom refordeling av jordegods og at de gjennom å knytte seg tettere til kongemakten lettere fikk del i kongemaktens inntekter.²⁴ Jeg har valgt å plassere Bagge i den rettsantropologiske retningen fordi han gjennom sin artikkel introduserte forklaringsmodeller basert på sosialantropologisk forskning.²⁵

Det femte kapitlet tar utgangspunkt i Hans Jakob Orning teorier om et førstatlig samfunn som årsak til borgerkrigene. Orning har i en årrekke kritisert det rådene syn på statsutvikling i høymiddelalderen. I 2014 skrev han en artikkel i *Historisk tidsskrift* kalt «Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen – en revurdering». ²⁶ Artikkelens tese er at historikere har fokusert for mye på indre og dypereliggende årsaker som førte til en samfunnskrise, for å forklare årsakene til borgerkrigene, slik Orning ser det. Orning ønsker derimot å argumentere for at samfunnet ikke befant seg i noen krise, men at ytre påvirkning førte til borgerkrigene både i 1130 og eskaleringen i 1160-årene.²⁷ Jeg vil også bruke andre artikler og publikasjoner av Orning og hans kritikere som utgangspunkt for dette kapitlet.

Og som nevnt vil Michael Braddick og boken «State Formation In Early Modern Enland c. 1550–1700» utgjøre kildebakgrunn for det en egen tese i sjette kapittel.²⁸

²³ Seip 1940, Helle 1974, Helle 1972.

²⁴ Bagge 1986.

²⁵ Bagge 1986: 146, 155.

²⁶ Orning 2014 193-216.

²⁷ Orning 2014: 193.

²⁸ Braddick 2004.

Kapittel 2: Samkongedømme versus enekongedømme

Innledning

Samkongedømme kontra enekongedømme

I dette kapittelet skal jeg med utgangspunkt i den tesen som Narve Bjørgo lanserte i sin artikkel i *Historisk tidsskrift* i 1970 og debatten rundt denne, vurdere samkongedømmet som en årsak til borgerkrigene. Bjørgo motsa i artikkelen en oppfatning som han mente lenge hadde vært rådende blant historikere om borgerkrigstiden og dens årsaker, i alle fall når det kom til samkongedømmet. Bjørgo mente at historikere helt siden Rudolf Keyser hadde tatt for gitt at samkongedømmet og det ustabile styresett det førte med seg var den direkte årsak til borgerkrigene, dette kalte han «keysertradisjonen».²⁹ Bjørgo ønsket å utfordre dette synet og argumenterte for at samkongedømmet måtte behandles på sine egne premisser og at det var nødvendig å se på samkongedømmet med nye øyne. Samkongedømmet som regjeringsformen måtte vurderes som ut fra hvordan det fungerte i praksis, og ikke bare som et avvik fra synet på enekongedømmet som den eneste fungerende styreform.

Rudolf Keyser og «keysertradisjonen»

For å sette Keyseres ideer i sammenheng med Bjørgos kan det være lurt med en kort oversikt over Rudolf Keyseres historiesyn. Rudolf Keyser mente det norske samfunnet i høymiddelalderen for det meste bestod av selveiende bønder i nært samarbeid med en sosial overklasse, altså det vi kaller aristokratiet. Han mente det nære samarbeid og den relative sosiale likhet som rådde i Norge skilte seg vesentlig ut fra Danmark og Sverige. Dette mente han var fordi Norge var nokså folketomt da de norrøne folkeslag kom til landet, mens Danmark og Sverige var befolket fra før og at disse ble leilendinger under de norrøne innvandrerne. Keyser kalte dette for folkevandringsteorien. Årsaken til borgerkrigstiden mente Keyser først og fremst skyldtes at kirkens menn oppildnet de høyere sosiale lag til kamp og strid. Sverres inntreden i stridighetene forrykket balansen slik at kongemakt endte opp som den mektigste samfunnskraften sterkt påvirket av kirken. Denne «nye» kongemakten

²⁹ Bjørgo 1970: 2-3.

støttet av den katolske kirke representerte noe helt annet enn det tidligere samfunnet. Kongen var nå den øverste autoritet i landet og de som tidligere hadde hentet sin makt og status med støtte fra bondestanden, måtte nå gå i tjeneste hos kongen for å opprettholde sin sosiale status. Dermed forsvant det gamle samfunnet skapt under folkevandringen og kongemakten stod igjen som viktigste maktfaktor.³⁰

Kritikk av keysertradisjonen

I sin artikkel påpekte Bjørgo at mange 1800-talls historikere som behandlet spørsmålet om borgerkrigstiden, blant dem Keyser, ofte var jurister og rettshistorikere og at de var mest opptatt av den statsrettslige siden av sagalitteraturen og borgerkrigstiden. Deres syn var derfor at samkongedømmet splittet kongemakten og dermed gjorde samfunnet mer ustabil.³¹ Seinere historikere gikk bort fra denne tolkningen og var mer opptatt av de sosiale sidene og årsakene til borgerkrigenes utbrudd. Spesielt Andreas Holmsen mente at kampen om tronen under borgerkrigene var utløsende årsak og at sosiale spenninger i samfunnet var den bakenforliggende årsaken til utbruddet av borgerkrigene.³²

Støtten til samkongedømmet bryter sammen

I artikkelen hevder Bjørgo at samkongedømmet som institusjon fungerte uten store konflikter i nærmere 90 år. Dette er en lang periode, han påpeker likevel at tiden med to eller flere konger innenfor denne perioden var kort. Det var sjelden mer enn to til fire år med flere konger samtidig. Kun på slutten av denne tidsperioden var det en lang periode med samkonger, altså et fungerende samkongedømme over et lengre tidsrom. Bjørgo fremhever at de konfliktene som sagaene beskriver mellom samkongene stort sett er personkonflikter og ikke tegn på dype samfunnsmotsetninger. Sønnene til Magnus Berrføtt, Øystein, Sigurd (Jorsalfare) og Olav, styrte sammen i nesten 20 år. Selv om sagaene også beskriver tilløp til konflikt mellom disse brødrene mener Bjørgo at samkongedømmet klarte å tøyse disse motsetningene.³³

Da brødrene til Sigurd Jorsalfare var døde stod han igjen som enekonge. Jorsalfare hadde bare en sønn, Magnus (Blinde) og det så nå til at enekongedømmet var innenfor rekkevidden til

³⁰ Dahl 1990: 53-56.

³¹ Bjørgo 1970: 3.

³² Bjørgo 1970.

³³ Bjørgo 1970: 6.

denne grenen av kongeætten. Til Sigurds forargelse dukker så Harald Gille opp og krevde etter gammel skikk kongsnavn. Harald Gille beviste sin kongelige avstamning og var slik sett kvalifisert som konge. Bjørgo mener at det som så skjer er et brudd med den sedvane som tidligere hadde vært fulgt i Norge, nemlig at alle kongssønner som kunne bevise at de var nettopp det, hadde lik arverett til tronen. Det som isteden skjedde, var at Harald Gille ble tvunget av Sigurd Jorsalfare til å frasi seg retten til kongsnavn så lenge Sigurd og sønnen Magnus var i live. Dette mener Bjørgo peker mot at Sigurd forsøkte å avvise samkongedømmet. Selv om det ikke nødvendigvis var et bevisst forsøk fra Sigurds side på å innføre enekongedømmet, men først og fremst et forsøk på å beholde kongemakten for seg selv og sønnen, mener Bjørgo dette er det en klar indikasjon på en utvikling der enekongedømmet ble sett på som den eneste rettmessige styreform.³⁴

Magnus ble likevel etter farens død tvunget til å anerkjenne Harald Gille som medkonge, og samkongedømmet ble på den måten gjenopprettet og fortsatte inntil videre. Magnus Blinde og Harald Gille havnet imidlertid raskt i konflikt med hverandre. Når Harald Gille hadde beseiret Magnus Blinde og selv ble enekonge var også han en like hard forsvarer av enekongedømmet som Sigurd Jorsalfare og Magnus Blinde før ham. Harald Gille ble raskt møtt med opprør og krav om samkongedømmet av Sigurd Slembe, men brukte her samme argumentasjon som Sigurd Jorsalfare, at han ikke hadde rett på tronen. Harald Gille sørget også for at det ble vedtatt at ingen skal taes til konge så lenge sønnene hans var i live. Dette mener Bjørgo er nok et brudd med samkongedømmets prinsipp og nok et forsøk på å innføre enekongedømmet, eller i det minste et forsøk på å innføre arverett for et bestemt dynasti.³⁵

I den neste generasjonen hos Harald Gilles sønner, Sigurd, Øystein og Inge var det igjen samkongedømmet og det fungerte så lenge den eldre generasjonen av deres rådgivere var i live. Men i 1150-årene trådte en ny generasjon rådgivere frem, fremst blant dem var stormannen Gregorius Dagsson på kong Inges parti. Gregorius Dagsson og kretsen rundt ham hadde som mål å innføre enekongedømmet for Inge og ryddet i tur og orden kong Inges brødre Sigurd og Øystein av veien. Det nye her, ifølge Bjørgo, er at kong Inges kongedømme ble innført og styrt av en krets av stormenn. Når så kong Inge faller og Håkon Herdebrei krever kongsnavn som den eneste kongesønn i live, nektet kretsen rundt den avdøde Inge å akseptere dette. Dette er et klart brudd med samkongedømmets sedvane og et tydelig tegn på

³⁴ Bjørgo 1970: 6-7.

³⁵ Bjørgo 1970: 7-8.

at enekongedømmet i tilknytning til en stormannskrets nå er den eneste aksepterte styreform. Det som skjer, hevder Bjørgo, er en endring i den ideologiske og maktpolitiske tekning. Kretsen rundt kong Inge nekter å akseptere sedvane og kommer opp med en ny konge, Magnus Erlingsson, som var sønn av den nye lederen av «Ingepartiet» Erling Skakke og en datter av Sigurd Jorsafare, og dermed ikke kongesønn. Isteden forsøkte de å forankre Magnus Erlingssons kongedømme ved å vedta en tronfølgelov og legitimere enekongedømmet i lovs form.

Bjørgo mener den likvidasjonspolitikken som ble startet av Gregorius Dagsson og videreført av Erling Skakke på vegne av sin sønns kongedømme, er et bevisst og konsekvente forsøk på å innføre og knesette enekongedømmet. Alle kongsemner, både de som krever og ikke krever rett til tronen blir nå systematisk ryddet av veien for å sikre Magnus makten ene og alene.³⁶ Bjørgo mener at fra og med Magnus Erlingssons kroning og innføringen av tronefølgeoven i 1163/64 er enekongedømmet i realiteten innført. Selv etter at Sverre Sigurdsson har nedkjempet Erling Skakke og kong Magnus og brutt tronfølgeoven for å bli konge, nekter han å dele kongemakten. Bjørgo mener dette er et bevis på at utviklingen frem mot enekongedømmet ikke var en ny og radikal ide innført av Erling og Magnus i 1163, men resultat av en gradvis utvikling og et resultat av en endring i samfunnets syn på kongemakten og som uttrykk for den realpolitiske situasjonen mer enn en avvisning av samkongedømmet som prinsipp.³⁷

Samkongedømme versus enekongedømme som årsak til borgerkrigene.

Narve Bjørgo har med sin artikkel forsøkt å «rehabiliterer» samkongedømmet og sette spørsmålsteget ved det han oppfattet som den vedtatte sannhet om at samkongedømmet med sin ustabile styringsform var årsaken til borgerkrigene. Han hevder at det tvert imot er kampen for enekongedømmet som er drivkraften og årsaken til at borgerkrigene bryter ut. «Rekka av ekte og uektefødte fødte kongssøner, som under samkongedømmet hadde fått sine politiske krav og ambisjoner tilfredstilt ved deling av kongemakta, laut heretter gripe til våpen for å oppnå det dei tidligare var sikra gjennom fredelege politiske avtalar».³⁸

³⁶ Bjørgo 1970: 8-9.

³⁷ Bjørgo 1970: 10-11.

³⁸ Bjørgo 1970: 12.

Narve Bjørgo argumenterer etter min mening overbevisende for sitt syn. Han påpeker at samkongedømmet ikke i seg selv innebar større ustabilitet enn enekongedømmet, noe jeg mener det er grunn til å være enig med ham i. Samkongedømmet fungerte og var ikke mer konfliktskapende eller ustabil enn enekongedømmet. Finnes det allikevel svakheter i Bjørgos tolkning av samkongedømmet? Hva er i så fall disse svakhetene?

Kritikk av Bjørgos teori

En av de skarpeste kritikerne av Bjørgos artikkel og teori var Jens Arup Seip. I 1976 publiserte han en artikkel i *Historisk tidsskrift* kalt «Om unødig bevis i historieforskningen».³⁹ Seip gir riktignok Bjørgo skryt for skarpe iakttagelser og en grundig empirisk og kildekritisk gjennomgang, men mener at Bjørgo har resonert på feil premisser. Seip mener Bjørgo noe nedlatende har kalt den gamle oppfatningen av samkongedømmets konfliktskapende natur for en «naturlov». Dette, mener Seip, er misvisende. Bjørgo argumenterer, ifølge Seip, for at det negative synet på samkongedømmet kan tilskrives den kirkelige herskerideologi som ble innført på 1100-tallet og at dette er et ideologisk syn og ikke representerer virkeligheten. Den historiske oppfatningen av samkongedømmet bør baseres på empiri og ikke ideologi, mener Bjørgo. Seip på sin side mener dette er feil og at den negative oppfatning samtiden og ettertiden har hatt av samkongedømmet, like gjerne kan være allmenne oppfatninger som ideologisk. Det ene utelukker ikke det andre ifølge Seip. Seip mener videre at Bjørgo i tillegg argumenter mot seg selv når han påpeker at et ønske om enekongedømme tidlig gjør seg gjeldende og at det derfor må ha eksistert en forståelse av samkongedømmets destruktive natur uavhengig av kirkelig påvirkning.⁴⁰ Selv om Seip reiser noen interessante innvendinger, er det vanskelig å slutte seg til en slik kritikk. Seip går etter min mening her selv i den fellen han forsøker å sette opp for Bjørgo. Når han mener kirkens påvirkning nærmest ikke hadde noen innvirkning avfeier han en stor del av grunnlaget for konflikten. Konflikten spisser seg jo unektelig til med Erling Skakke og Magnus Erlingssons tronfølgelov.

Også fra Sverre Bagge møtte Bjørgo kritikk. I en artikkel i *Historisk tidsskrift* fra 1975 fremfører Bagge sin kritikk mot Bjørgo der han på slutten sier «Det er liten grunn til å tro at en ordening som har vært så skiftende og i så sterk grad bestemt av maktforholdene i hvert enkelt tilfelle har virket fredsbevarende».⁴¹ I samme artikkel åpner Bagge med å si at

³⁹ Seip 1975.

⁴⁰ Seip 1976: 125-127.

⁴¹ Bagge 1976: 271.

«Samkongedømmet som historisk problem er av svært ny dato».⁴² Selv om han er kritisk til Bjørgo og hans tese viser Bagge også at Bjørgo har fått tilslutning fra historikere som Grethe Authén Blom og Knut Helle. Bagge plasserer Bjørgo i den sagakritiske tradisjonen som Koht tilhører og der Koht mente at kildene fremstiller en bestemt tendens som så er blitt akseptert av samtid og ettertid, men som siden viser seg ikke å stemme.⁴³ Bagge mener imidlertid at Bjørgos kritikk av den han kaller Keysertradisjonen er feilaktig eller at han ikke har samme definisjon av samkongedømme som Keyser. Ifølge Bagge er Bjørgo opptatt av samkongedømmet som styringsprinsipp, at makten skulle deles mellom likeverdige herskere etter bestemte regler og på den måten virker fredsbevarende. Bagge mener Bjørgo her har misforstått keysertradisjonens definisjon eller tolkning. Keyser var ikke uenig i at samkongedømmet kunne fungere som styringsredskap, men at samkongedømmet var en utilstrekkelig løsningsmodell og at den kollapset da den ble satt på virkelig prøve etter 1130.

Bagges kritikk av Bjørgo går videre på at han mener Bjørgo forsøker å fjerne samkongedømmet som utløsende årsak til borgerkrigene.⁴⁴ Bagge mener Bjørgo i stedet retter fokuset mot de sosiale sidene ved borgerkrigene, lik Holmsen mener Bjørgo ifølge Bagge at det er den voksende makten til kirke og aristokrati som presser frem enekongedømmet, De så seg bedre tjent med en sterk sentralkraft, representert ved enekongedømmet. Det er dette som Bjørgo mener er årsaken til borgerkrigene og ikke samkongedømmet.⁴⁵ Bagge mener Bjørgo for sterkt demper de interne konfliktene samkongedømmet fører med seg som forklaring på utbruddet av borgerkrigene. Han gir likevel Bjørgo rett i at samkongedømmet fungerte så lenge det hadde støtte i aristokratiet og det er mulig endrede interessert etter 1130 har spilt en stor rolle for utbruddet av borgerkrigene.⁴⁶ Bagge er mer nyansert i sin kritikk av Bjørgo enn Seip og gir Bjørgo delvis rett på noen punkter.

Bjørgo gav et tilsvarende svar til kritikken fra Seip og Bagge. Bjørgo tar her til en viss grad selvkritikk på noen punkter. Han sier seg enig i at noen av hans påstander kan ha virker for bastante i forhold til kildematerialet. Bjørgo understreker likevel at samkongedømmet er et komplekst historisk fenomen og at det er vanskelig å vurdere enkeltdetaljer av utviklingen grunnet tynt kildemateriale. Bjørgo understreker også at hans tese er en alternativ tolkning og at han derfor nødvendigvis er nødt til å komme med kritikk av det han kaller keysertradisjonen. Bjørgo sier

⁴² Bagge 1975: 239.

⁴³ Bagge 1975: 269.

⁴⁴ Bagge 1975: 240-241.

⁴⁵ Bagge 1975: 242.

⁴⁶ Bagge 1975: 251.

også at det er riktig at han har hevdet at samkongedømmet var fredsskapende, i motsetning til keysertradisjonen og Bagge, fordi han mener samkongedømmet som institusjon innebar at samkongene aksepterte hverandres legitimitet og at de grupperingene som støttet dem gjorde det samme.⁴⁷

Bjørgo mener også Bagge tar feil når han kritiseres ham for å mene at et avgjørende skille i samkongedømmets historie ligger rundt 1130 ved Sigurd Jorsalfares avvisning av Harald Gille som medkonge. Bjørgo mener at Bagge ikke har forstått hans argumentasjon på dette punktet. Bagge mener at Sirgurds avvisning av Haralds arverett hadde presedens og at det derfor ikke var snakk om et brudd med samkongedømmet som prinsipp. Bjørgo argumenterer derimot for at det Sigurd gjorde ved å avvise Haralds krav var at han i realiteten innførte enerett til tronen for sin sønn Magnus og dermed brøt samkongedømmets prinsipp om lik arverett for alle kongssønner.⁴⁸ Bjørgo legger vekt på at han står ved at hendelsene i 1130 ble en katalysator for den maktkampen som siden utspilte seg og ledet frem til enekongedømmet både i lovs form og i praksis.⁴⁹ Seips Kritik av Bjørgo kan etter mitt syn ikke tas til inntekt for enekongedømmet. Som nevnt har ikke Seip særlig bedre argumentet enn Keyser, som jo nettopp er det Bjørgo er kritisk til. Også Bagge avviser Bjørgos argument om at det er kampen for enekongedømmet som utløser borgerkrigene, og her må jeg si meg ening med Bjørgo i at Bagge misforstår, om vi følger Bjørgos logikk er det sannsynlig at kampen for enekongedømmet er borgerkrigenes utløsende årsak.

Tronfølgelovens ideologiske bakgrunn

Det er andre som har sett på den ideologiske bakgrunn for enekongedømmet i høymiddelalderen. Torfinn Tobiassen skrev i 1964 en lang avhandling i *Historisk tidsskrift* der han går gjennom tronfølgen av 1163/64 og det privilegiebrev som Magnus Erlingsson utstedte i forbindelse med sin kroning i Bergen. Disse to dokumentene danner den ideologiske bakgrunn for kongedømmet til Magnus Erlingsson.⁵⁰ Tobiassen påpeker at tronfølgeloven av 1163 er et av de mest omdiskuterte dokumenter i norsk middelalderhistorie. Frem til 1930-tallet var den rådende oppfatning at Sverige og Danmark var valgriker mens Norge var et arverike. Tronfølgeloven av 1163 var et ønske om å gjøre Norge til et valgrike på linje med

⁴⁷ Bjørgo 1976: 204-205.

⁴⁸ Bjørgo 1976: 207.

⁴⁹ Bjørgo 1976: 211.

⁵⁰ Tobiassen 1964: 182-274.

nabolandene, men Sverres inngripen endret dette og Norge forble et arverike i Sverres ætt.⁵¹ Denne oppfatningen endret seg med Absalon Tarangers avhandling fra 1922. I denne avhandling mener Taranger å påvise at Norge også var et valgrike, men da innen Hårfagreätten. Taranger legger ifølge Tobiassen særlig vekt på den såkalte konungstekja. Dette var en seremoni der kongsemnet ble tatt til konge og fikk riket i sin besittelse.⁵² Konungstekja var før Taranger oppfattet som en anerkjennelse av kongsemnets arverett, men Taranger mente den også var en rettshandling altså et valg. Grunnlaget for tronfølgeloven ble dermed endret sett fra et historisk ståsted, ifølge Tobiassen. Var tronfølgeloven en lov om arverett eller valg? Seip mener her ifølge Tobiassen at både arv og valg er ivaretatt i loven. Loven var basert på sedvaneretten fra gammelt av samtidig som den baserte seg på kirkelig ideologi.⁵³ Det er her Tobiassen legger vekt på den kristne ideologi som avgjørende for tronfølgeloven av 1163. Jeg skal ikke her gå inn på detaljer for det ville kreve en egen oppgave, men legge vekt på et hovedpunkt hos Tobiassen. Tobiassen mener loven har betydelig påvirkning fra europeisk og da spesielt augustinsk tenkning. Tobiassen mener også at skaperen bak tronfølgeloven må være erkebiskop Øystein Erlendsson og begrunner det med tekstlighet med *Passio Olavi* som har erkebiskop Øystein som forfatter. Tobiassen legger også vekt på at i middelalderens kristne politiske tenkning kunne utpeking av en hersker skje på ulike måter, en av disse var ved valg.⁵⁴ På denne måten kunne altså gammel norrøn sedvane forenes med kristen ideologi. Det interessante i denne sammenhengen er ikke hvorvidt det er snakk om arve eller valgrike, men hvor stor påvirkning kirken hadde på synet på samkongedømmet. Selv om valgretten eller konungstekja til en viss grad er ivaretatt i tronfølgeloven av 1163 er dette en kristen lov. Og ifølge kristen ideologi bør embeter innehas av en bestemt person av gangen. Dette mener jeg bygger opp under Bjørgos tanke om at det negative syn på samkongedømmet langt på vei er en kirkelig «oppfinnelse».

Claus Krag er også blant dem som har analysert tronfølgeloven av 1163. Krag baserer sin analyse over samme lest som Tobiassen og var sterkt påvirket av ham. Krag mener i likhet med Tobiassen at Magnus Erlingssons tronefølgeloven bærer preg av stor kirkelig påvirkning, mer enn tronfølgelover etter 1163.⁵⁵ Ifølge Krag er en tydelig tendens at arveretten mer avgrenset og mer regulert enn før. Han påpeker likevel at arveretten ikke gjelder ubegrenset

⁵¹ Tobiassen 1964: 182.

⁵² Imsen 1972: 17.

⁵³ Tobiassen 1964: 184–185.

⁵⁴ Tobiassen 1964: 194–195.

⁵⁵ Tobiassen 1964: 195.

og at loven har bestemmelser også om valg. Valgretten er likevel også avgrenset og skal avgjøres skjønnsmessig. Dette, sier Krag, er et klart brudd med den tidligere sedvaneretten.⁵⁶ I likhet med Tobiassen viser Krag at skikkethetskravet til eldste sønn i tronfølgeloven er meget omfattende og at arvingen må leve opp til den kirkelig augustinsk-gregorianske ideologi som omfatter *rex iustus* begrepet.⁵⁷ Det som både Tobiassen og Krag legger vekt på er den sterke påvirkning kirken har hatt på synet om kongedømmet og kongemakten. Arveretten er ivaretatt, men det er ikke lenger snakk om mer enn en kandidat av gangen. Det finnes i loven ikke spor av samkongedømmet. Det er snakk om en total avvisning av samkongedømmet som prinsipp og de tendenser Bjørgo mener å påvise i 1130 er nå kommet til oppfyllelse.

Erik Gunnes er inne på det samme som Krag og Tobiassen. Tidligere sikret arveretten for kongsættlinger at så lenge en kongættling klarte å skaffe seg tilstrekkelig støtte kunne vedkommende være ganske sikker på å bli tatt til konge på tinget. Gunnes mener denne fremgangsmåten etter 1130 ikke lenger var en farbar vei etter at Erling Skakke samler stormenn bak sin sønns kongedømme. Tronfølgeloven av 1163 hadde bestemte regler for hvordan en ny konge skulle hylles. Aristokratiet og spesielt biskopene gis her en sentral plass. Stormenn og geistlige skulle etter lovens bestemmelser komme sammen etter kongens død i et riksmøte. Dette var noe nytt, et riksmøte var en helt ny oppfinnelse i 1163. Om riksmøtet finner et kongsemne uskikket skal en ny konge velges av riksmøtet, i henhold til loven. Her er ordlyden i loven vag, ifølge Gunnes. Om man ikke blir enige kan loven tolkes slik at biskopene og erkebiskopen ha det avgjørende ordet.⁵⁸ Gunnes mener tronfølgeloven er unik i sin samtid. Den var selvsagt inspirert av samtidens tanker, men den var en blanding av arv og valg.⁵⁹ Selv om loven forsøker å ta hensyn til sedvane ved å ha valg, eller inntrykk av valg som et viktig element, er det liten tvil om hvem som skal gis avgjørende makt ved et eventuelt slikt valg. Først og fremst skal tronen arves av kongens eldste ektefødte sønn i henhold til kirkens tankegang, om denne viser seg uskikket er dert likevel kirkens menn som skal ha det siste ord om hvem som så bør bli konge. Gunnes mener jo her noe av det samme som Bjørgo, at etter 1130 har ikke lenger kongsemner rett eller mulighet til å kreve kongsnavn. Dette bygger opp om det Bjørgo hevdet var en årsak til borgerkrigene. Forsmådte kongsemner må heretter enten akseptere de nye reglene eller ta til våpen for å få kongsnavn, noe Sverre forså

⁵⁶ Krag 1975: 157.

⁵⁷ Krag 1975: 158, Gunnes 1996: 105.

⁵⁸ Gunnes 1976: 390-391.

⁵⁹ Gunnes 1976: 391-392.

vidt gjorde.⁶⁰ Gunnes selv ville neppe vært enig i dette, han sluttet seg til kritikken som Seip og Bagge førte mot Bjørgo.⁶¹

Samkongedømmet og enekongedømmet før 1130

Premisset til historikere av keysertradisjonen var at samkongedømmet var konfliktskapende og en styreform som var til skade for rikets stabilitet. Mot dette kan innvendes at samkongedømmet oppstod som institusjon nettopp for å hindre konflikt. Samkongedømmet var fra delingen av kongemakten mellom Magnus den gode og Harald Hardråde i 1045 og i det neste hundreåret en fredelig og relativt stabil styreform. Bjørgo hevdet at det ikke er på tross av samkongedømmet at det var fred, men på grunn av det. Hans hovedargument var at samkongedømmet i seg selv ikke var mindre fredelig enn enekongedømmet. Så lenge samkongedømmet som institusjon ble akseptert i de ledende kretser, det vil si av stormen og aristokratiet var det med på å gi samkongedømmet legitimitet og som styringsform fungerte det derfor like bra som enekongedømmet. Det er altså ikke styreformens i seg selv som er konfliktskapende eller hindrer konflikt i å bryte ut. Det er i hvilken grad de ledende krefter i samfunn slutter opp om det eller ikke, som er avgjørende. Først når enekongedømmet oppnådde samme grad av legitimitet i samfunnet var det like effektivt som samkongedømmet og det tok lang tid før enekongedømmet oppnådde dette ifølge Bjørgo.⁶²

Overføring av makt på fredelig vis tilhører sjeldenhetene i middelalderens Europa. Etter hvert som den kristne styringsideologi styrket seg og fikk utbredelse ble fredelig overføring av makt mer vanlig enn før. En av grunnene som er fremhevet er at kongemakten ble arvelig og at dette skapte mer stabile og klare rammer rundt maktoverføring.⁶³

Dette poenget er det Bjørgo tilbakeviser når det kommer til borgerkrigene i Norge. Det er ingen tvil om at kirken påvirket kongemakten, spesielt etter 1150. Det er ikke noen selvfølge at det var utviklingen mot enekongedømmet som var årsaken til et fredeligere og mer stabilt samfunn, dessuten var ikke byråkratiet rundt kongemakten i middelalderen sterkere enn at det ofte var opp til den enkelte regent å bestemme graden av fred og stabilitet under sitt regime.⁶⁴

⁶⁰ Gunnes 1976: 391-392.

⁶¹ Gunnes 1996: 101.

⁶² Bjørgo 1970: 11-12.

⁶³ Bagge 2019: 79.

⁶⁴ Bagge 2019: 79.

Deling av makten var dessuten ikke noe særnorsk fenomen, det skjedde også i andre germanske kongeriker i tidlig middelalder. Det karolingiske rike ble delt mellom sønner av fyrsten og gav seinere opphav til separate kongeriker.⁶⁵ Dessuten kunne delingen av kongemakten gjøre administrasjonen av kongeriket mer effektivt, kongen måtte ofte ambulere mellom ulike oppholdssteder og med flere konger kunne ressursgrunnlaget rundt om i landet utnyttes mer effektivt, dessuten hindret det en konge i å få for stort fotfeste i en del av riket, på bekostning av de andre og kunne på den måten også være en måte å administrere større deler av riket og samtidig opprettholde fred og stabilitet.⁶⁶

Hvor unik er egentlig denne problemstillingen for Norge? Birgitt Sawyer har ment at borgerkrig basert på dynastisk uenighet overhodet ikke er noe særnorsk fenomen i høymiddelalderen. Sawyer sier ganske korrekt at maktkamper ikke var noe nytt i høymiddelalderens Skandinavia.⁶⁷ Kan så Sawyers kritikk støtte opp under Bjørgos syn?

Både i Norge, Sverige og Danmark brøt det i 1130-årene ut konflikt basert på uenighet om suksesjon til tronen. Både i Danmark og Norge ble kongemakten delt frem til 1150-årene. I Danmark var det Valdemar I som etter hvert sikret seg enemakten, mens det i Norge var Harald Gille som ble enekonge, men konflikten fortsatte under hans sønner.⁶⁸ Hvis deling av kongemakten ikke var noe unikt fenomen, men derimot var vanlig også utenfor Norge må det jo kunne stille spørsmål ved teorien om samkongedømmets konfliktskapende natur, eller i det minste om det var årsaken til borgerkrigens utbrudd i Norge. Bjørgos poeng er derfor ganske overbevisende etter min mening. Så lenge aristokratiet og forså vidt også bøndene sluttet opp om styringsformen var det der den hentet sin autoritet og kraft fra. Det spilte mindre rolle om det er en, to eller tre konger, så lenge kongemaktens og samkongenes legitimitet var anerkjent. En bestemmelse i Gulatingsloven understreker jo også dette, der sies det at selv om det er tre konger samtidig er det bare en regjeringstid.⁶⁹ Det at samkongedømmet på denne måten er blitt anerkjent i lovs form, formelt av bøndene gjennom Gulatingslovens nevnte bestemmelse, men også gjennom aristokratiets åpenbare aksept og støtte viser at samkongedømmet mellom 1045 og 1130 ikke kan ha bydd på stor uenighet eller møtt motstand eller motforestillinger i befolkningen eller aristokratiet.

⁶⁵ Bjørgo 1970: 21, Bagge 2019: 79.

⁶⁶ Bjørgo 1970: 20-21.

⁶⁷ Sawyer 2003: 44.

⁶⁸ Sawyer 2003: 49.

⁶⁹ Sawyer 2003: 48.

Samkongedømmet og enekongedømmet etter 1130

Det er helt klart at de maktpolitiske forholdene hadde endret seg ved Sigurd Jorsalfars død i 1130. Som nevnt forsøkte Sigurd å skape enekondømmet for sin sønn Magnus, selv om dette ikke lyktes da Magnus etter Sigurds død ble nødt til å ta Harald Gille som medkonge. Dermed fortsatte samkongedømmet en generasjon og litt til. Det hadde likevel ikke lenger den samme oppslutning og legitimitet. I 1163, med den nye tronfølge-loven avskaffes de gamle reglene om at enhver kongesønn ekte eller uektefødt kunne kreve tronen, konungstekja.⁷⁰

Det hadde samlet seg så et parti bak Inge Krokrygg som helt klart har som sitt «program» å innføre enekongedømmet under Inge.⁷¹ Grunnen til å hevde det er at ved kong Inges død fantes det flere kongsemner som etter de gamle reglene hadde hatt krav på kongsnavn, men de ble nektet dette og isteden aktivt motarbeidet og bekjempet og tvunget nødt til å opptre som «røverbander og lovløse».⁷² Samkongedømmet ble aktivt motarbeidet av kretsen rundt kong Inge, det ble altså skapt to partier som stod mot hverandre. På den ene siden aristokratiet som ønsket enekongedømmet og på den andre de som ønsket å kreve sin rett, altså de som ønsker å opprettholde prinsippet om samkongedømmet. Forsøket på å «utrydde» samkongedømmet kommer tydeligst til uttrykk ved tronfølge-loven av 1163. Her gjøres det klart at kun ektefødt sønn av kongen kan bli konge etter ham. Loven har som diskutert en klar kirkelig påvirkning og forsøkte dermed å legitimere kongedømmet hos kirken og Gud.⁷³ Dette var et brudd med det som tidligere legitimerte samkongedømmet, nemlig lik arverett og rett til å kreve kongsnavn på tinget. På mange måter er det her kimen til den virkelige borgerkrigen begynner. Frem til 1163 kan det hevdes at konflikten som omtales som borgerkrigene i virkeligheten bar mer preg av feide enn krig.⁷⁴

Ved siden av Erling Sakke er det først og fremst erkebiskop Øystein Erlendsson som er en av de sentrale spillerne. Han var sterkt påvirket av den katolske kirkes syn og holdning til den verdslige makt. Kongemakten var for kirken en institusjon som skulle eksistere uavhengig av hvem som var konge. Dermed ble det viktig for kirken å hevde enekongedømmet som den eneste rettmessige styreform, noe annet ville lede til kaos.⁷⁵

⁷⁰ Bagge 2019: 18.

⁷¹ Bjørge 1970: 8.

⁷² Bjørge 1970: 9.

⁷³ Krag 1982: 110-114.

⁷⁴ Bagge 1975: 255.

⁷⁵ Gunnes 1996: 106-107.

Kongemakten burde derfor ligge hos en person og helst være arvelig i samme ætt. Dette prinsippet må ha passet utmerket for Erling Skakke og hans parti i maktkampen som pågikk for å legitimere Magnus Erlingssons kongedømme.⁷⁶ Da bør det jo stilles spørsmål ved oppriktigheten i den endring i mentalitet og holdning som skjedde blant aristokratiet etter 1130 og spesielt etter 1150. Var det en virkelig endring i det religiøse synet på samkongedømmet eller var det bare en maktpolitisk tilpasning, der stormenn i Erling Sakkes krets så seg tjent med å søke støtte hos kirken for å oppnå makten for kong Magnus. Mye taler jo for det siste. Aristokratiet hadde ikke tidligere hatt noen problemer med å støtte samkongedømmet og det hadde heller ikke ført til konflikt. Først med tronfølgeoven får enekongedømmet et ideologisk grunnlag, et arbeidsprogram. Det er her det bør argumenteres for at Bjørgos oppgjør med synet på samkongedømmet er riktig. Det var ingen åpenbare grunner til å avskaffe samkongedømmet hvis vi legger til grunn at stabilitet og styringsdyktighet var et ønske og mål. Samkongedømmet hadde fungert som styringsform. Det må derfor være kampen for enekongedømmet som utløste borgerkrigene. Da kunne man jo snu hele den gamle logikken på hodet og hevde at det er enekongedømmet som fører til ustabilitet og krig. Når aristokratiet bestemmer seg for å innføre enekongedømmet må det, som påpekt av Bjørgo, føre til mange misfornøyde mulige kongsættlinger som ikke ser noen annen løsning enn å gå til væpnet konflikt for å oppnå det man tidligere oppnådde gjennom forhandlinger på tinget. Det må altså ha skjedd endringer i holdning og mentalitet hos en stor del av aristokratiet i løpet av Inge Krokryggs regjeringstid. En så fundamental endring at det ikke lenger var mulig eller ønskelig med samkongedømmet. Aristokratiet endret seg fra å være lokalt forankret til å bli en stormannsklasse som tjente kongemakten og tjente på kongemakten.⁷⁷ Aristokratiet må ha sett seg bedre tjent med en konge enn flere, og derfor ikke ønsket å videreføre samkongedømmet etter 1150-årene.

Det skiftet som skjer rundt 1150 når det kommer til ideologi og synet på samkongedømmet hos aristokratiet vises også i den nettverkspolitikken som Inges parti førte. Flere av Sigurd og Øysteins menn ble lokket over til Inges parti, de kan godt ha blitt lokket av muligheter for gode ekteskaps og familiære forbindelser til kongemakten.⁷⁸ Den andre av disse to, Erling Skakke er en av de virkelige store spillerne i borgerkrigstiden. Erling Skakke var en mann

⁷⁶ Bjørgo 1970: 20.

⁷⁷ Helle 1974: 30.

⁷⁸ Brathetland 2018: 180.

som hadde både evne og vilje til makt og det er en utbredt oppfatning at hans evner og maktbegjær er en av årsakene til at borgerkrigene tok en mer uforsonlig og blodig vending.⁷⁹

Erling Skakke skal ifølge sagaen ha vært motvillig til å ta over ledelsen av Inges parti, men det skal ikke ha vært andre som var villig til å ta ledelsen. Erling gikk da motvillig med på å la sin sønn Magnus ta til konge og bli leder. Like etterpå gjennomførte Erling en likvidasjon av konkurrerende kongsemner. Det kan derfor være liten tvil om at sagaen her dekker over at Erling var en ganske kynisk maktpolitiker.⁸⁰ Det var på dette tidspunktet ikke mangel på kongsemner og heller ikke umulig å gjenopprette samkongedømmet, men dette var ikke lenger en aktuell politikk og med ganske brutale midler banet Erling veien for sønnen Magnus Erlingssons enekongedømmet, kronen på dette verket er tronfølgeoven og kroningen av Magnus. Fra nå skal kongen hente sin autoritet fra kirken og ikke på tinget, og fremtidige konger skal kun være ektefødte sønner.

Samkongedømmet og enekongedømmet etter 1200.

I 1177 tapte birkebeinerne slaget på Re for styrkene til Erlings Skakke og kong Magnus Erlingsson og lederen for birkebeinerne, Øystein Møla, ble drept da han var på flukt. Fremtiden til denne opprørsflokket virket meget usikker, de var få, fattige og lederløse. Men akkurat da ting så som mørkest ut fikk de nyss om at en sønn av Sigurd Munn befant seg i Sverige. Denne mannen var Sverre Sigurdsson. Sverre ønsket ikke å bli leder for en gjeng fattige og utslitte geriljakrigere, men lot seg til slutt overtale og ble i mars 1177 tatt til konge i Båhuslen, det er i alle fall slik sagalitteraturen fremstiller at det hendte.⁸¹ Den beskrivelsen er uten tvil propaganda, hvordan Sverre virkelig ble leder for birkebeinerne og hvem han egentlig var, han var meget lite sannsynlig sønn av Sigurd Munn, blir nok aldri besvart. Hans egentlige bakgrunn er lite viktig i forhold til det han oppnådde som opprørsleder og senere konge. Claus Krag beskriver det bra når han sier at det ikke har eksistert en enkeltperson som har hatt så stor betydning i norsk historie og at han var en av de mest begavede konger Norge hadde i middelalderen.⁸² Sverre er uten tvil en meget fascinerende figur, men det er ikke han som person som er interessant i denne sammenheng, men hvordan han først kjempet mot

⁷⁹ Brathetland 2018: 192.

⁸⁰ Brathetland 2018: 190–193.

⁸¹ Krag 2005: 28–30.

⁸² Krag 2005: 9.

enekongedømmet for så å videreføre det og på mange måter er det Sverreætten som kom til å fullbyrde kampen for enekongedømmet.⁸³

Selv om Sverre krevde kongsnavn etter den gamle tradisjonen om arverett for kongssønner til kongedømmet, og var villig til å bli samkonge med Magnus Erlingsson, ble selv en innbitt motstander av å dele kongemakten da han selv var blitt enekonge.⁸⁴ Kampen for enekongedømmet var ennå ikke vunnet ved Sverres død i 1202. Sverres sønn Håkon ble konge etter ham og Sverre hadde rådet Håkon til å søke fred med kirken, noe Håkon også gjorde. I forliket som Håkon Sverresson og kirken inngikk i 1204 fikk kirken tilbake sin frihet, men samtidig ble Håkon anerkjent som rettmessig konge. Håkon hadde et mye bedre utgangspunkt enn Sverre hadde hatt. Han hadde et bedre styringsapparat i ryggen. Han hadde tydeligvis bedre mellommenneskelige egenskaper enn Sverre og han overtok et land som nok ønsket fred etter en lang og opprivende periode med krig.⁸⁵ Avtalen mellom Håkon og kirkemakten er interessant av den grunn at det er tydelig at Sverreætten her har vært nødt til å anerkjenne kirkens makt og også overtar det synet på kongemakten som Erling og Magnus først hadde ført. Prinsippet om et kongedømme som fikk sin autoritet fra Gud og ikke på tinget blir nå tydeligere. Selv om kongen fortsatt ble hyllet på tinget, var det ikke lenger nok, kongemakten måtte nå også ha støtte fra kirken for å hevde sin autoritet.⁸⁶

Samkongedømmets siste fase 1204-1240

Kampen for enekongedømmet var enda ikke over. Håkon møtte motstand fra baglerne og måtte fortsette sin kamp for kongedømmet. Håkon døde allerede i 1204 og birkebeinerne valgte Sverres sønnesønn Guttorm til barnekonge. Guttorm døde også tidlig i 1207 og hans halvbror Inge Bårdsson ble valgt til ny konge. Baglerne valgte også ny konge i Erling Steinvegg, ved hans død i 1207 ble Phillipus Simonsson deres konge. I 1208 inngikk så de to partiene et forlik ved Kvitingsøy. Dette innebar at det ble opprettet to separate riker i landet. Ett baglerkongedømme med Viken som kjerneområde og ett birkebeinerrike med tyngdepunkt på Vestlandet og Trøndelag. Det interessante her er at selv om samkongedømmet på denne måten på et vis ble gjenopprettet var begge kongene avhengig av og støttet av kirken.⁸⁷ At samkongedømmet kunne gjenopprettes, men nå innenfor kirkelige rammer synes å motsi det

⁸³ Lunden 1976: 137.

⁸⁴ Bjørge 1970: 9.

⁸⁵ Helle 1974: 94–95.

⁸⁶ Gunnes 1996: 112–113.

⁸⁷ Helle 1974: 95–97.

gamle syn på samkongedømmet som nettopp Bjørgo kritiserer. Samkongedømmet ble to ganger opprettet for å hindre konflikt og som en fredelig løsning, først i 1045 mellom Magnus den gode og Harald Hardråde og så i 1208 mellom Inge Bårdsson og Phillipus Simonsson.

Samkongedømmet ble i 1045 opprettet innenfor den gamle tradisjonen med hylling på tinget og konungstekja. I 1208 var det innenfor kirkelige rammer. Begge er imidlertid en fredelig løsning på en væpnet konflikt, samfunnet hadde gjennomgått store sosiale og religiøse endringer, men samkongedømmet ble tydeligvis fortsatt sett på som en akseptabel løsning, det rimer dårlig med synet på samkongedømmet som konfliktskapende og en årsak til borgerkrigene og peker mot at det heller er kampen for enekongedømmet som skapte konflikt og væpnede opprør.

Delingen av riket skulle vare frem til 1217. Phillipus fortsatte å regjere som selvstendig konge til tross for at han ifølge avtalen med kong Inge skulle være underordnet ham. Phillipus førte en egen utenrikspolitikk, han krevde inn skatter og han gav lover og forordninger som en hvilken som helst annen konge. Den maktdeling som fant sted etter 1208 var ikke fri for friksjoner og maktkamp, men disse foregikk først og fremst innad i de to leirene, ikke mellom dem. Selv om både baglere og birkebeinere ønsket enekongedømme for sitt dynasti ble det umulig fordi den andre parten var for sterk. Dermed ble begge tvunget til å opprettholde ordningen med delt makt.⁸⁸

Samkongedømmet levde dermed videre til tross for kirkens motstand. Selv om samkongedømmet som nå eksisterte var av en annen karakter enn før 1130 er det likevel verdt å merke seg at det ble innført for å holde freden og at det fungerte. Det er dermed vanskelig å argumentere for samkongedømmets konfliktskapende natur og mer nærliggende å peke på det som Narve Bjørgo forsøker å vise, nemlig at samkongedømmet kunne fungere og fungerte like godt som enekongedømmet så lenge det fikk den samme oppslutning. De politiske forhold etter 1200 tillot ikke enekongedømmet og dermed gjenoppstod samkongedømmet som løsning på et maktpolitisk problem.

Året 1217 er et annet veiskille i samkongedømmets historie. Dette året døde både baglerkongen Phillipus Simonsson og birkebeinerkongen Inge Bårdsson. Baglerriket gikk nå mer eller mindre i oppløsning, selv om mindre opprørsflokker som slitungene og ribungene

⁸⁸ Blom 1972: 12-13.

fortsatte kampen i noen år til.⁸⁹Slittungene, som betyr fillete, gjorde opprør under ledelse av en angivelig sønn av Magnus Erlingsson, men ble nedkjempet. I 1219 reiste ett nytt parti seg, de ble kalt rubbunger, som betyr røvere. Ribbungene holdt det gående til 1223, da det ble inngått fred mellom dem og Skule Jarl som styrte Viken på dette tidspunktet.⁹⁰

I 1217 velges så Håkon Håkonsson, en angivelig sønn av Håkon Sverresson til konge. Håkon var mindreårig og hans regime ble ledet av Skule Bårdsson, bror av kong Inge Bårdsson, som hadde utnevnt Skule til Jarl like før han døde. Det hele gikk imidlertid ikke friksjonsfritt og da Håkon skulle hylles i Bergen samme år, nektet Skule å godta hyllingen av Håkon til konge før han var blitt lovet stye over 1/3 av landet. Håkon ble etter Phillipus død også hyllet som konge over det gamle baglerriket. Enekedømmet var nå igjen innført, men med en mektig jarl i bakgrunne, Skule. Forholdet mellom kong Håkon og Skule Jarl var langt fra problemfritt, de første årene mens Håkon var mindreåring gikk ting relativt bra. Skule hadde sverget troskap til kong Håkon og det var som nevnt også Skule som slo ned de siste restene av opposisjon mot Sværrettens enekedømme. I 1221 blir Håkon myndig og han og Skule blir etter dette stadig større uvenner. Det var uenigheter om hvilke myndighet Skule hadde og det var uenighet om utnevning av embetsmenn og hvilke rettigheter Skule hadde som jarl.

I 1235 hadde Skule ført sin hird inn på kong Håkons del av riket og brutt med avtalen han og Håkon hadde om fordelingen av makten. I 1236 møttes Skule og Håkon i Bergen for å prøve å løse problemene seg imellom. I 1237 utnevner Håkon Skule til hertug, det var første gang noen fikk denne tittelen i Norge. Det er spekulert i om dette var et forsøk fra Håkon på å frata Skule makt. Hertugtittelen innebar ingen reel makt for Skule og da han gikk fra å være jarl til hertug mistet han også den delen av riket han hadde fått å styre. Skule reagerte med å la seg utrope til konge på Øyrating og gikk med dette til åpent opprør mot Håkon. Vi skal ikke gå inn i detaljene her, men det endte med at Skule ble drept i 1240 og Håkon satt igjen som enekonge uten konkurrenter.⁹¹

Oppsummering

I dette kapitlet har jeg forsøkt å belyse debatten rundt årsaker til borgerkrigstiden med utgangspunkt i Narve Bjørgos teori om at samkedømmet ikke var årsaken til

⁸⁹ Blom 1972: 19.

⁹⁰ Helle 1974: 100-101.

⁹¹ Blom 1972: 26-27.

borgerkrigene, men at det tvert imot var kampen for enekongedømmet som var årsaken til at borgerkrigene brøt ut. Tidligere ble det hevdet at samkongedømmet var ustabil og at det var hovedårsaken til at stridighetene brøt ut. Jeg mener Narve Bjørgo har et meget viktig poeng når han mener at dette er feil. Som vist i kapitlet ble samkongedømmet hele to ganger med ulike politiske forutsetninger innført som en fredelig løsning. Det virker for meg derfor usannsynlig at man skulle gjøre samme feil to ganger etter 100 år med krig og uenighet dersom årsaken til all elendigheten var samkongedømmet.

Narve Bjørgo har etter mitt syn tilbakevist keysertradisjonen. Det er ingenting som tilsier at samkongedømmet skulle være spesielt mer konfliktskapende og ustabil enn enekongedømmet, hvis en er villig til å se bort fra kirkelig påvirkning i synet på samkongedømmet. Det er derfor ingen grunn til å hevde at samkongedømmet som styreform skulle være en utløsende årsak, tvert imot kan det ha motvirket konflikt og hindret at utbruddet kom tidligere enn det gjorde. Det er kampen for enekongedømmet som etter Bjørgos og også etter mitt syn er «synderen». Det er når kampen for enekongedømmet intensiveres at stridighetene blir mer blodige og samkongedømmet overlever tross mange forsøk på å avskaffe det som styreform i nesten 200 år.

Kapittel 3: Statsutviklingen og borgerkrigene

Innledning

I dette kapitlet ønsker jeg å se på årsakene til borgerkrigene i et statsutviklingsperspektiv. Grunnen er, og som vil drøftes senere i kapittel 6, at statsutvikling og borgerkrigene, spesielt etter 1160 henger nøye sammen og har sammenheng med samspillet mellom bondestanden, aristokratiet og kongemakten. I 1974 gav Knut Helle ut en lærebok om høymiddelalderen med tittelen «Norge blir en stat 1130-1319». Denne boken har siden blitt et standardverk innen middelalderhistorie og som tittelen antyder mente Knut Helle at Norge i løpet av høymiddelalderen ble det vi kan kalle en stat.⁹² Borgerkrigene spenner store deler av dette tidsrommet og statsutviklingen må derfor både ha blitt påvirket av og påvirket borgerkrigene. Etter 1160 da kampene ble hardere og spesielt da de spisset seg til mellom Magnus Erlingsson og Sverre, dannet det seg fastere partier som dro med seg større deler av ressursene og befolkningen inn i krigene. Selve krigshandlingene stod for det meste mellom profesjonelle militære styrker, eller mindre opprørsflokker. For den jevne befolkningen og samfunnet som helhet var det ikke kamper og strid som var den store påkjenningen, men plyndring, og økonomiske forpliktelser til kongemakten eller aristokratiet. Parallelt med selve krigshandlingene foregikk det også andre samfunnsendringer. Befolkningene økte, dette medførte også økt bosetning, mer jordbruk og også til mer handel, utvikling av byer og nye næringer. Under borgerkrigstiden økte også kirkens innflytelse og kirkens makt gjorde seg sterkt gjeldende i samfunnet. Alle disse faktorene førte til at 1100 og 1200-tallet var en periode der samfunnet gjennomgikk store endringer. Økt militærmakt førte til behov for større og mer permanente inntekter som igjen førte til behovet for en mer permanent statsmakt og som måtte hente disse ressursene fra den økende befolkningen. Samspillet mellom alle disse kreftene førte til det som kan kalle en statsutvikling.⁹³

Begrepet stat

Kan vi da slå fast at Norge ble en stat i løpet av denne perioden? De fleste historikere vil si ja, noen er mer skeptiske.⁹⁴ Det kommer også selvsagt an på hva man legger i begrepet stat. Jeg

⁹² Helle 1974.

⁹³ Helle 1995: 21–33.

⁹⁴ Helle 2009: 572–609.

har valgt å ta utgangspunkt i den måten Knut Helle definerer stat på i høymiddelalderen. Knut Helle definerer, i den grad man kan kalle høymiddelalder samfunnet i Norge en stat, som en felles politisk og administrativ organisasjon for det som i høymiddelalderen utgjorde den norske kongemaktens territorium. Helle mener at kongemakten i Norge hadde en såpass avansert organisasjon for lovgivning, rettshåndheving og militærmakt som gjør at Norge etter hvert i høymiddelalderen må kunne kalles en stat.⁹⁵ Med utgangspunkt i Helles definisjon av stat, hvordan ble så Norge en stat eller rettere sagt, hvordan utviklet Norge seg fra et førstatilg til et statlig samfunn under borgerkrigstiden og hvordan virket denne statsutviklingen på borgerkrigene?

Innskrenkning av bondemakt?

Et i øyenfallende trekk ved høymiddelalderen er den utviklingen som fant sted med fremveksten av offentlig organisasjon og myndighet. Statsmakt og kongemakt må i høymiddelalderen ses som en og den samme. Konge og kirkemakt utvidet og la under seg kontrollen av stadig flere samfunnsområder. Magnus Erlingsson, fikk under myndig rettleiding av sin far, innført en tronfølgelov. Her stadfestes at kongen skulle være ektefødt og loven bestemte at kongen skulle hylles av representanter fra hele riket samtidig. Loven er den første som skulle gjelde for hele riket samlet og den reduserte den innflytelsen bondebefolkningen tidligere hadde hatt på lovgivningen.⁹⁶ Med denne loven vises kongemaktens økende prestisje og dermed også en økende sentralmakt eller stat. Det gamle lovsystemet ble forsøkt innlemmet inn i den voksende statsmakten, tinget ble nå en plass der det som allerede var bestemt sentralt skulle gis legitimitet regionalt og lokalt.⁹⁷

Tidligere hadde lovgivningen vært oppdelt i lovting som representerte ulike landsdeler. Tingene var også stedet man ofte løste konflikter og uenigheter og der man kom til forlik. I dette eldre systemet lå mye av den offentlige doms og lovgivningsmyndighet hos bøndene. Ifølge eldre forskning stod derfor bøndene sterkt i det førstatilg samfunnet. Kongemakten var i dette systemet avhengig av støtte fra bøndene for å utøve makt og myndighet. Selv om det er vanskelig å si i hvor stor grad bøndene virkelig var så mektige som tingsystemet antyder.⁹⁸

⁹⁵ Helle 2009: 598.

⁹⁶ Helle 1974: 27-28, 60-62

⁹⁷ Helle 2001: 147.

⁹⁸ Dørum og Holberg 2017: 157-158.

Det er vanskelig å si noe veldig konkret om hvor omfattende loven som Erling Skakke og kong Magnus innførte påvirket statsutviklingen, men det er klare tendenser til sentralisering og forsøk på større kontroll fra kongemaktens side, både gjennom tronfølgeloven og på det mer generelle lovverket. Også en endring i synet på kongemaktens grunnlag gjorde seg gjeldene med de nye lovene. Kongemakten forsøkte nå å balansere mellom den gamle og nye rettsorden.⁹⁹

Oscar Albert Johansen mente at bøndenes relativt frie stilling i løpet borgerkrigene ble kraftig redusert. Han peker på tre faktorer som bidro til dette. Den første var styrking av kongemakten, den andre var kirkens økende makt og den tredje var overgangen fra et ættestatokrati med lokal identitet og forankring til et tjenestearistokrati under kongemakten. Alle disse tre faktorene svekket bøndenes makt og innflytelse i styret og stell.¹⁰⁰ Johansen mente utviklingen mot at aristokratiet ble en egen klasse begynte allerede før borgerkrigene, men at denne utviklingen gikk raskere etter at de brøt ut. Ifølge ham støttet bondestanden Erling Skakke i hans forsøk på å utrydde Harald Gilles sønner, da de ifølge Johnsen, var skyld i den ufreden som deres kamp om tronen førte med seg.¹⁰¹ Den tronfølgeloven som ble vedtatt under Magnus Erlingsson hadde bred støtte ikke bare hos aristokratiet og kirken, men fikk også bred støtte hos bøndene gjennom lagtingene.¹⁰² Johnsen mener denne brede støtten var et stort hinder for Sverre som etter loven ikke hadde rett til tronen og som i begynnelsen hadde store vansker med å få støtte og fotfeste. Han klarte likevel å hente en viss støtte i Trøndelag fordi det her fantes mange som bar personlig nag mot Erling Skakke. En av grunnene var at Øyrating hadde mistet prestisje og makt med den nye loven, en annen var misnøye med kirkelige skatter innført med støtte fra kong Magnus og Erling.¹⁰³ Sverre innførte ifølge Johnsen et helt nytt styresett. Sverres menn ble kalt sysselmenn og manglet den lokale forankring som de tidligere lendmenn hadde hatt, de var ikke lenger lokale stormenn eller kongens lokale representant, men embedsmenn. Fordi de fleste sysselmenn utenfor Trøndelag manglet lokal tilknytning hadde de heller ingen lojalitet fra lokalbefolkningen og ble derfor nødt til å være mer hensynsløse enn tidligere. Johnsen mener Sverre var dyktig til å utnytte sine fienders svakhet, blant annet at bøndene ikke hadde noen lederskikkelse, og dermed sikret seg makten. Dette førte likevel til at Sverres fiender lettere kunne skaffe seg støtte og

⁹⁹ Njåstad et al. 2022: 345.

¹⁰⁰ Johnsen 1936: 90–96.

¹⁰¹ Johnsen 1936: 90–94.

¹⁰² Johnsen 1936: 95–96.

¹⁰³ Johnsen 1936: 96–97.

det førte også til opprør blant bøndene. Dermed fortsatte den ufred som hadde begynt med Harald Gilles sønner.¹⁰⁴ Det nye styresett som Sverre innførte manglet forankring i bondestanden. Lagmenn som styrte tingene ble nå kongelige embedsmenn, ikke bonderepresentanter. Lovgivningen som tidligere hadde vært en lokal affære ble nå avgjort sentralt av kongen og hans nærmeste krets. Å vedta lover på tinget ble nå bare en ren formalitet. Da Sverres etterkommere inngikk forlik med kirken for å beholde tronen ble det kirken og kongemaktens som styrte landet, bøndene ble etter Sverres tid nå politisk umyndiggjort ifølge Johnsen.¹⁰⁵ Andreas Holmsen mente at Sverres seier ikke endret noe særlig. Det eneste som endret seg var personene, systemet forble det samme som før. Holmsen mente det også at det ble verre under det nye regimet. Holmsen påpekte at selv om Sverres menn opprinnelig tilhørte enn lavere sosial klasse enn lendmennene til Kong Magnus, manglet de også en autoritet som den gamle lendmanssklassen hadde hatt. De for hardere frem enn lendmennene hadde gjort og de var mye tettere knyttet til kongemakten enn tidligere. Holmsen mente disse tendensene til sentralisering hadde begynt allerede under Magnus og Erling Skakke og at de bare skjøt ekstra fart under Sverre. Holmsen mente også at kongemakten under Sverre ble en mye større makt enn tidligere.¹⁰⁶

Felles interesser hos kongemakt og bondestand

Jens Arup Seip mente bøndene slett ikke kom så ille ut av det som mange historikere, blant dem O.A Johnsen, har hevdet. Tvert imot fant bondestanden en alliert i kongemakten under borgerkrigene. Seip satte søkelys på kongedømmets sosiale funksjon i høymiddelalderen og mente å finne at både aristokrati og bønders interesser ble ivaretatt og at begge samfunnslag fikk innflytelse på kongemakten.¹⁰⁷ Gjennom å analysere lovtekster (Gulatingen, Frostatingsloven, Magnus Lagabøtes landslov) fra høymiddelalderen mente Seip å se tendenser til en kongemakt som i økende grad hevdet sin makt lokalt. Seip mener likevel lovene gir bøndene stor frihet over den lokale rettsprosessen.¹⁰⁸ Seip argumenterer for at kongemakten etter hvert hadde økonomisk interesse av å styrke sin makt lokalt. For eksempel ved drap og vold, var kongen eller hans representant aktivt involvert, fordi det gav kongemakten økte inntekter i form av bøter. Samtidig mener Seip at bøndene ønsket at

¹⁰⁴ Johnsen 1936: 96-100.

¹⁰⁵ Johnsen 1936: 100-102.

¹⁰⁶ Holmsen 1977: 237-138.

¹⁰⁷ Seip 1940: 110.

¹⁰⁸ Seip 1940: 110-113.

kongen skulle engasjere seg og dermed legitimerte kongens økende makt.¹⁰⁹ Seip mente at det eksisterte det han kalte en funksjonell sammenheng mellom kongemakt og bondesamfunnet. I dette begrepet la Seip at kongemakten og bondesamfunnet hadde gjensidig nytte av hverandre.

Seip mente at med utgangspunkt i lovtekstene måtte til og med historikere som Edvard Bull og Andreas Holmsen, som tradisjonelt støttet synet på kongemakt og aristokrati som motmakter til bondesamfunnet, se denne sammenhengen.¹¹⁰ Seip tar imidlertid forbehold om at tolkning av lovtekstene var vanskelig og at det her var mulig å feiltolke og dermed resonere på feil grunnlag.¹¹¹

Klassemotsetninger

Halvdan Koht har et ganske annet syn en Seip og lener seg enda lenger enn Andreas Holmsen når det kommer til motsetning mellom kongemakt og bønder. Koht peker på sterke klassemotsetninger i høymiddelalderen. Han mente at sagaene og kildene vi har til sagatiden og borgerkrigene er skrevet av det han kalte overklassen, altså konge, geistlige og aristokratiet og at de skaper inntrykk av et samfunn bare bestående av kongemakt og aristokrati. Koht mente at rikssamlingen og det sterke kongedømmet var skapt av denne overklassen.¹¹² Som bevis på dette klassesamfunnet peker Koht på de opprør som fant sted under borgerkrigstiden, spesielt etter at Sverre tok over makten. Bondeklassen var selvbevisst i møte med kongemakt og aristokratiet, mente Koht og de kunne hevde sin rett, med våpenmakt om nødvendig. Han nevner reisningen som bøndene i Sogn gjorde i 1183 etter at Sverre hadde innsatt sysselmenn der som krevde nye og harde avgifter av bøndene. Sverre lot da hæren sin brenne ned mange bygder i Sogn som hevn for opprøret, et eksempel på den urett som kongemakten gjorde mot bøndene, ifølge Koht.¹¹³ Det var ikke bare i Sogn at bøndene var misfornøyde med Sverres sysselmenn. I 1200 reise bøndene på Østlandet seg til opprør mot Sverres styre. Det året ønsket Sverre å kreve inn en stor leidangsskatt hos bøndene østpå. Bøndene møttes i Oslo og ble der enige om å gjøre opprør mot det de mente var urimelige avgifter. Bøndene drepte alle kongens sysselmenn som de kunne få tak i og ville også drepe kongen selv, Koht nevner dessuten at de som var utskrevet til å tjene kongen deserterte og sluttet seg til opprøret, men

¹⁰⁹ Seip 1940: 113.

¹¹⁰ Seip 1940: 114.

¹¹¹ Seip 1940: 114–117.

¹¹² Koht 1926:12.

¹¹³ Koht 1926: 16.

også dette opprøret ble slått ned av Sverre.¹¹⁴ Koht mener at det er lett å tro at siden bøndene først og fremst gjorde opprør i de områdene som hadde støttet Mangus Erlingsson, Vestlandet og Østlandet, kunne man lett tro at dette bare var en del av partistriden under borgerkrigene. Koht mener derimot at dette var en kamp mot den nye styring og sentralisering som Sverre og hans etterfølgere stod for. Dette begrunner Koht med at i 1213 var det et bondeopprør i Trøndelag, et område som hadde støttet Sverre og birkebeinerne fra starten av. Dette mener Koht er et tegn på at bøndene over hele landet var imot den nye styreformen og de skattene som kongemakten nå krevde av dem. Ytterligere opprør fulgte på Østlandet i 1217 og 1227.¹¹⁵ Koht mener dette viser at det regimet som Sverre innførte etter 1183 ikke var til gagn for bøndene, men tvert imot ført til verre vilkår for bondestanden eller bondeklassen. Han mente landet nå ble styrt av et riksaristokrati i samarbeid med kongemakten. Dette riksaristokratiet var mye mer forent enn aristokratiet i det gamle ættesamfunnet, mente Koht, og hadde en sterkere klassebevissthet. Dette førte til skarpere klassemotsetninger og identitet mellom aristokrati og bønder enn før borgerkrigene og dermed også til større motsetninger. Koht peker på verket Kongespeilet som han mener er skrevet av en representant for det nye riksaristokratiet eller overklassen, og der ufreden under borgerkrigene blir omtalt som grunnen til at bøndene ble selvbevisste og uregjerlige.¹¹⁶

Kohts syn på kongemakten og bøndene står i skarp kontrast til Seips syn. Her er det ingen spor av samarbeid eller forståelse, bare strid og uenighet. Koht legger mindre vekt på lovgivningen enn Seip og begrunner sitt syn heller i konkrete eksempler på opprør mot kongemakt og aristokrati. De representerer to motsatte historiesyn, det funksjonalistiske og det materialistiske. Hvilke av de to syn som bør legges vekt på er en vanskelig avveining. Både Koht og Seip underbygger sitt syn med de samme kildene, men med forskjellig resultat. Seips eksempler med lovgivning kan jo tyde på en kongemakt som er ganske ydmyk i møte med bøndene, mens hos Koht er sagenes bondeopprør et eksempel på det stikk motsatte.

Opprør og motstand

Ian Peter Groshe har undersøkt de konfliktene som Koht nevner mellom Sverres sysselmenn og bøndene. Han peker på at vold mot makthavere var rettet mot sysselmennene som en vestlig del av kongemaktens kontroll med innkreving av ressurser fra bøndene under

¹¹⁴ Koht 1926:16.

¹¹⁵ Koht 1926:17.

¹¹⁶ Koht 1926: 17–18.

borgerkrigene. Han mener det er lagt for lite vekt på å undersøke i hvilken kontekst bøndene gjorde opprør og hvordan endringer i kontekst påvirker bøndenes handlingsrom og hvilke former opprørene tok.¹¹⁷ Groshe mener det må skilles mellom to begrep, opprør og motstand. Begrepet opprør brukes ifølge Groshe stort sett om strid som handler om økonomiske krav, skatt. Opprørene handlet om skatt, men de ble også av Lunden og Helle tolket som politisk motstand mot Sverre og hans nye regime.¹¹⁸ Groshe sier bønder alltid reagerte mot vanstyre og harde skatter, men at måten det ble reagert på var påvirket av konteksten. Han mener bøndenes handlingsrom endret seg etter hvor intense og harde kampene var under borgerkrigene. Nylig erobrede områder ble hardt skattlagt, mens områder som seierherren og da spesielt Sverre, kontrollerte ble spart. Slik kunne ressursene utnyttes best mulig, skattlegge nye områder, samtidig som man skånet sine kjerneområder.¹¹⁹ Bøndene ble økonomisk sterkt påvirket av borgerkrigene og allierte seg ofte med et parti for å beskytte seg mot et annet. I begynnelsen av borgerkrigene var bøndenes støtte stort sett økonomisk motivert, men underveis ble forholdet til kongemakten preget av større lojalitet til et bestemt parti og bidro dermed til styrket kongemakt som igjen minsket bøndenes handlingsrom eller mulighet til å skifte side.¹²⁰ Den andre faktoren eller konteksten som avgjorde bøndenes handlingsrom var en styrket konge og statsmakt. Etter 1208 ble statsmakten kraftigere utbygd og dermed ble kongemakten kontroll med lokalsamfunnet mer stabilt og bøndenes mulighet til motstand svekket. Bøndene kunne likevel spille på de motsetningen som fantes under borgerkrigene til å støtte en motstander av kongemakten og selv om opprør først og fremst rettet seg mot urimelige skattekrav kunne bøndene utøve samfunnsrett ved å støtte eller true med å støtte kongemaktens motstander for å få gjennomslag for sine krav. Kongemakten måtte på den måten likevel ta hensyn til og finne kompromiss med bøndene selv om kongemakten ble styrket.¹²¹

Kongens lokale maktapparat

Knut Helle har omtalt opprinnelsen til den nye lokale styreform som for fullt ble innført i Sverres regjeringstid. Helle omtaler kongedømmets økende oppgaver og at det økte behovet for lokal kontroll krevde en endring i lokal administrasjon. En av de største endringene på dette punktet var sysselmannen. Sysselmannen dukker først opp med med lovrevisjonene

¹¹⁷ Groshe 2019: 155-156.

¹¹⁸ Groshe 2019: 156.

¹¹⁹ Groshe 2019: 156-157.

¹²⁰ Groshe 2019: 157.

¹²¹ Groshe 2019: 157-167.

foretatt under Magnus Erlingsson. Med Sverres overtakelse av makten og dermed også lokalstyret blir sysselmannen kongens fremste representant lokalt. Sysselmannen utøvde fra og med kong Sverre en mer effektiv og sterkere kontroll med lokalstyret enn før. Grunnen til den raske utbredelsen av dette embetet var ifølge Helle et økende behov for økonomisk og militær kontroll på grunn av borgerkrigene. Sysselmannen overtok tidligere former for lokal representasjon og var tettere knyttet til kongemakten enn kongemaktens lokale representanter hadde vært tidligere. Sysselmannen hadde ansvar for å organisere ting og lagting og hadde domsmyndighet på lagtingene. Han hadde også ansvar for det lokale vakthold, vern og militær kommando. Sysselmannen skulle også kreve inn de skatter og avgifter kongen hadde krav på lokalt. Sysselmannens forvaltningsområde ble opprinnelig kalt et syssel, men også len ble brukt om det samme området. Senere ble denne lokale forvaltningen utbygd med fehirder som hadde et overordnet regionalt ansvar for skatteinnkreving, disse satt i Nidaros, Bergen, Tønsberg og Oslo.¹²²

Bondekommunalisme

Jeg mener det i denne sammenheng kan være interessant å se på en retning innen forskningen som kalles bondekommunalisme. Selv om dette begrepet først og fremst omhandler selvstyre blant norske bønder i seinmiddelalderen er det verdt å nevne her fordi det har sammenheng med den uenighet som råder blant annet mellom blant annet Seip og Koht, eller mellom materialister og kritisk empirisme innen historiefaget, om bøndenes stilling i statsstyret under og etter borgerkrigene.

Bondekommunalisme som begrep ble introdusert av Steinar Imsen i Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Bondekommunalisme er av Imsen definert som alle former for institusjonalisert samhandling i et lokalsamfunn når det kommer til å løse offentlige oppgaver. Begrepet er hentet fra tysk historieforskning. Imsen mener bondekommunalismen er et forsømt forskningsfelt i norsk middelalderhistorie. Han sier den historiske oppfatning er at høymiddelalderen innebar en svekkelse av bøndenes selvstyre, mens seinmiddelalderen og det han kaller en påstått statsoppløsning førte til mer selvstyre.¹²³ Ifølge Imsen har bondekommunalismen i høy og seinmiddelalderens sin opprinnelse i tingfelleskapet som er en meget gammel institusjon. Imsen påpeker at selv om han mener bondekommunalismen dermed må ha røtter langt tilbake finnes det lite eller ingen spor i

¹²² Helle 1974: 206-210.

¹²³ Imsen 1990: 9-10.

kilder av før på 1000-1100-tallet. Først med landskapslovene i høymiddelalderen er det spor av bondekommunalisme.¹²⁴ Imsen mener derfor bondekommunalismen i seinmiddelalderen har sitt opphav på 11-1200-tallet. I perioden mellom 1150 og 1300 viser Imsen til at bønder i Europa stadig oftere opptrer som politiske aktører. I 1350 var bondekommunalisme blitt en integrert del av statsapparatet i Norge.¹²⁵ I Håkon Håkonssons saga og i Magnus Lagabøtes regjeringstid omtales bønder som representanter på riksmøter og frem til 1450 var de også sentrale i hyllingsmøter av nye konger. Bøndene får derfor etter Imsen syn på 1200-tallet en sentral plass i lovverket.¹²⁶ Imsen konkluderer med at Norge i høymiddelalderen kan kalles en bondestat fordi statsstyret var basert på et samarbeid med bondebefolkningen. Som eksempel trekker han frem den nevnte konungstekja, der tronarvingen eller kongsemnet ble hyllet, eller tatt til konge. Her sverget bøndene troskap til kongen og kongen på sin side lovet å styre i henhold til landets lover. Bøndenes deltakelse i statsstyret var ifølge Imsen funksjonell ved at den var en integrert del av den lokale forvaltningen i høymiddelalderen, og strukturell ved at bondekommunalismen tjente interessene til både bøndene og øvrigheten.¹²⁷

Med begrepet bondekommunalisme motsier Imsen det materialistiske syn som Koht, Bull, Jonhsen og delvis Holmsen har og legger seg dermed tettere opp til den kritiske empirismens syn på samarbeid mellom kongemakt og bondestand som Seip og Helle representerer.

Jon Vidar Sigurdsson er inne på noe av det samme med sin omtale av gilder, eller det han kaller gildesøsken. Dette var et fellesskap som eksisterte over hele landet i vikingtiden. Gilde beskyttet dem som var medlemmer av begge kjønn, gildesøsknene, og gav beskyttelse mot tap av inntekt, vilkårlig vold og andre ulykker. Samtidig innebar medlemskap forpliktelser overfor hverandre med fester og sosiale bånd. Gildene fungerte som en kollektiv beskyttelse og eksisterte på siden av ættesamfunnet og det politiske systemet.¹²⁸ Eksemplene fra Imsen og Sigurdsson viser at bøndene i høymiddelalderen må ha vært nokså godt organisert mot overgrep og utnyttelse fra kongemakten i det førstatalige samfunnet.

¹²⁴ Imsen 1990: 24.

¹²⁵ Imsen 1990: 25.

¹²⁶ Imsen 1990: 26–27.

¹²⁷ Imsen 1990: 193.

¹²⁸ Sigurdsson 2010: 88-89.

Kong Sverre og aristokratiet

Spesielt kong Sverres regjeringstid er som nevnt regnet som et avgjørende skille i utviklingen fra førstatlig til det som kan kalles et statlig samfunn. Et avgjørende steg i den retning var å knytte til seg aristokratiet i kongemaktens tjeneste. Selv om det er vanskelig å anslå noe nøyaktig tall på hvor mange av de gamle aristokratiske ættene som ble drept under striden mellom Magnus Erlingsson og kong Sverre er det i alle fall sikkert at kongemakten under kong Sverre og spesielt etter hans død knyttet de overlevende aristokratene tettere til seg. Selv om mange stormannsætter forsvant ble mange av de nye ættene som oppstod inngiftet i de gamle og slik ble bånd knyttet mellom det gamle og nye aristokratiet. Antallet aristokratiske ætter ble derfor neppe så påvirket av borgerkrigene. Det som likevel ble avgjørende og endret maktbalansen i kongemaktens favør var at aristokratiet tettere tilknytning kongemakten.¹²⁹

Kåre Lunden tillegger kong Sverre en avgjørende rolle i utviklingen mot en sterkere kongemakt. Det er likevel ikke en stor statsmann Lunden så i kong Sverre. Ifølge Lunden var Sverre en kynisk og kalkulerende politiker som gjorde det som til enhver tid passet for å nå målet der og da og for å beholde makten. Sverres store rolle var de langsiktige konsekvensene av hans maktpolitikk. Først under Erling og Magnus og spesielt under Sverre ble konfliktene mer intense, kampene hardere og store deler av befolkningen fikk føle på kongemaktens nærvær og makt. Sverre var konge i en mannsalder og omformet kongedømmet både på lang og kort sikt. Den bitterhet som preget stridene i hans tid ebbet etter hvert ut, men den kongemakten han hadde skapt lot seg ikke ignorere, fordi han gjennom å knytte aristokratiet sterkere til kongemakten hadde svekket aristokratiets selvstendige stilling. Sverre skapte ifølge Lunden det sterke kongedømmet og dermed den relativt sterke statsmakten som kom til å prege Norge resten av middelalderen.¹³⁰

Joseph R. Strayer er inne på det samme når han bemerker at spesialiserte institusjoner, som for eksempel et mer avansert system for skatteinnkreving i Norge, ikke nødvendigvis fører til en sterkere eller større stat. Disse institusjonene kan simpelthen være redskaper for å beskytte interessene til dem som sitter med makten.¹³¹ Dette mener jeg passer godt med det bilde Lunden tegner av Sverre. En mann som først og fremst jobbet ut fra egeninteresse, men hvis

¹²⁹ Helle 1974: 74.

¹³⁰ Lunden 1976: 132–138.

¹³¹ Strayer 1970: 7.

livsverk fikk varige konsekvenser i form av et sterkt kongedømme og en sterkere og større statsmakt.

Sverre og kirken

Sverre førte krig på to fronter, en mot Erling og Magnus som tronen og en mot kirken. Kampen Sverre førte med kirken hadde to sider. På en side føyde Sverre seg inn i en strid mellom kirke og kongemakt som var ganske vanlig på denne tiden, striden mellom fyrstemakt og kirkemakt. På den andre en strid som skyldtes at Sverre hadde kjempet om tronen og krevd kongeverdigheten i strid med tronfølge-loven som var sterkt påvirket av kirken, han ble derfor nærmest automatisk en fiende. Som konge ble Sverre ble nødt til å forkaste tronfølge-loven, for den gav ham ingen rett til tronen. Biskopene var ikke bare åndelige ledere, de var også verdslige og militære, dessuten var de viktige i styret av staten, mange av kongens tjenestemenn og skriveføre var prester og det ville være vanskelig å føre en effektiv kontroll over landet uten også å kontrollere de kirkelige embetene. Erkebiskopen hadde også et betydelig antall personer i sitt personlige følge og den ønsket Sverre å begrense selv om Sverre var i strid med kirken og hadde avskaffet mange av de lover og rettigheter som kirken under Mangus Erlingsson hadde innført, skjønnte også Sverre at en konge meg kirkelig velsignelse hadde stor autoritet. Sverre ønsket derfor som Magnus å bli kronet. Erkebiskopen nektet å krone Sverre og mens saken var til behandling i Roma tok Sverre saken i egne hender. I 1194 lot Sverre seg krone til konge i Bergen, mot kirkens vilje og uten pavelig godkjenning. Paven støttet kirken og erkebiskopen og Sverre ble lyst i bann og han forble bannlyst resten av livet. Sverres motstandere ble etter hvert samlet under biskop Nikolas som var i slekt med Inge Krokrygg og tilhørte partiet til Erling Skakke og kong Magnus og gav opphav til baglerne.¹³² Det var først under sønnen Håkon Sverresson at birkebeinerne og kirken ble forsonet.¹³³

Skatt og krig

I høymiddelalderen livnærte de fleste seg av jordbruk og overskuddet og ressursene ble betalt som skatt til konge og aristokrati. Aristokratiet og kongene hadde tidligere hentet ressurser fra slavehold, det vil si, treller, plyndring, men også fra skatteinntekter. Jordegods og leilendingsvesen ble etter hvert den viktigste inntektskilden. Edvar Bull (d.e) mente at veksten

¹³²Moseng et al. 1999: 119–120.

¹³³ Moseng et al. 1999:121–125

i jordegods hos kirke og aristokrati på 11 og 1200-tallet skyldtes en kraftig vekst kirkelig og politisk organisering. Bøndene fikk økte utgifter til både kirke og kongemakt. Dette kraftig økende skattetrykket førte til at mange bønder ble tvunget til å bli leilendinger under kirken og aristokratiet. Bull mente det kunne skyldes at aristokratiet tvang bøndene til det, men også at bøndene så seg nødt til det for å sikre seg beskyttelse mot fiender.¹³⁴ Det Bull her viser er hvordan bøndene gikk fra å være selveiere til leilendinger. Kanskje spilte urolighetene under borgerkrigene her en rolle ved at bøndene mot betaling søkte beskyttelse i urolige tider.

Leidangsskatten var en sentral skatt for den norske kongemakten. Opprinnelig var dette en militærplikt bøndene hadde når kongen behøvde dem, men dem ble etter hvert også til en fast skatteytelse. Den viktigste skatten i høymiddelalderen var altså av militær karakter.

Leidangsskatten ble gradvis innført etter hvert som behovet for større ressurser vokste i takt med kongemakten, først ble den bare krevd inn i kystsamfunnene, men etter hvert omfattet den også innlandet. Når leidangen ble omgjort til en fast skatt hersker det uenighet om, men mest sannsynlig ble den innført som fast ordning etter midten av 1100.¹³⁵

At leidangen ble en fast skatt omtrent samtidig med sentraliseringen av kongedømmet under borgerkrigstiden kan vel knapt være en tilfeldighet. Akkurat på denne tiden intensiverte striden seg og partene fikk behov for større og mer stabile inntekter. Kåre Lunden mener aristokratiet først og fremst hentet sine inntekter gjennom kongstjeneste. De krevde inn inntekter på kongens vegne, tok sin del og resten havnet hos kongemakten. Norge utviklet derfor ifølge Lunden et noe originalt skattesystem. I tillegg til å betale leidangsskatten, som opprinnelig hadde vært en militærplikt, måtte bøndene både ut med en ren skatt, samtidig som de beholdt militærplikten. Dette i motsetning til andre land der militærplikten falt bort ved å betale skatt. Til gjengjeld for denne «doble» beskatningen slapp norske bønder å betale andre skatter.¹³⁶

Dette minner om det Sverre Bagge omtaler som en «extraction-coercion cycle», der kongemakten eller staten trenger ressurser for krigføring, denne militærmakten brukes så igjen til å presse større midler ut av befolkningen.¹³⁷ I Norge har dette likevel tatt en mildere form enn ellers i Europa. Hans Jacob Orning har kritisert agrarhistorikere som arbeidet med

¹³⁴ Bull 1931: 125–126.

¹³⁵ Dørum 2004: 237–242.

¹³⁶ Lunden 1976: 297–298.

¹³⁷ Bagge 1986.

økonomiske forhold i middelalderen og spesielt Lunden for å overdrive bøndenes fattigdom. Bøndene gir etter Lundens syn store deler av det de produserer til overklassen, det vil si, konge, aristokrati og kirke. På den andre siden mener Orning at bøndene har mye mer igjen og attpåtil ikke er så hardt presset som Lunden påstår.¹³⁸ Uavhengig av om bøndene ble pålagt store skattebyrder eller ikke er det tydelig at kongemakten skjerper sitt skattekrav utover i borgerkrigstiden, dette hadde ikke vært mulig uten et større og mektigere apparat for å kreve inn behovet for ressurser. Det er uenighet om størrelsen på skatteinntektene, men de øker og denne økningen må ses i sammenheng med en økende statsmakt drever frem av intensivering av kampene under borgerkrigene etter 1150.

Knut Helle understreker dette ved å peke på at det norske kongedømmet fulgte det samme mønsteret som ellers i Europa. Kongemaktens behov og økende krav og oppgaver fører til oppbyggingen av sentraliserende organer, i Norge er dette kongens hird. De aristokratene som tjener i hirden får etter hvert faste og mer sentraliserte oppgaver, dessuten oppholder kongen seg oftere og oftere under borgerkrigene i byene, i motsetning til det ambulierende kongedømmet før borgerkrigene.¹³⁹

Mellom 1000 og 1300 økte godseiendommene til aristokratiet, samtidig øker leilendingsvesenet. Kongemakten kunne i løpet av borgerkrigene føre mer gods inn under kronen og fordele dem til sine tilhengere i aristokratiet som på den måten kunne øke sitt jordegods. Bøndene ble i tillegg tvunget til å gi fra seg jord som betaling for skatter og avgifter. Noe av økningen kom også av at frigitte trelle ble leilendinger på aristokratiets jordegods.¹⁴⁰ Borgerkrigene kom på den måten til å omdanne det økonomiske grunnlaget for deler av bondebefolkningen fra selveier til leilendingsbruk. Overgangen fra selveie blant bøndene til større jordandsamling hos kongemakt og aristokrati under borgerkrigstiden bør likevel ikke overdrives, blant annet Knut Dørum har påvist at større aristokratiske godssamlinger mest sannsynlig eksisterte lenger tilbake enn borgerkrigstiden på Romerike. Dette tyder på større aristokratisk dominans av samfunnet i denne regionen enn tidligere antatt.¹⁴¹

¹³⁸ Orning 2005: 455–458.

¹³⁹ Helle 1974: 211.

¹⁴⁰ Dørum og Holberg 2017: 184.

¹⁴¹ Dørum 2004.

Kirkens samfunnsrolle i statsutviklingen og borgerkrigene

I foregående kapittel vært det vært fokus på kirkens økende rolle og innflytelse som årsak til borgerkrigene og jeg ønsker å fortsette dette sporet her. I 1152/3 ble erkebispesete i Nidaros opprettet og med det ble den norske kirkeprovinsen både en del av den internasjonale kirkeorganisasjonen, men også en selvstendig kirkeprovins med egen makt og myndighet.¹⁴² Kirkens innflytelse på samfunnsutviklingen ble nå mer tydelig. Mellom 1000 og 1200 skjedde det en revolusjon i Europa hva lov og rett angår og pavedømmet i denne perioden utvidet sitt maktgrunnlag. Til ca. 1050 hadde pavemakten stilt seg lojalt bak de sekulære herskerne og ikke utfordret deres maktgrunnlag. I 1049 ble Leo IX valgt til pave og med ham innledet den katolske kirke et reformprogram som resulterte i at kirken utviklet ideen om at paven og dermed kirken stod over de verdslige herskere. Konflikten tilspisset seg mellom pave Gregor VII og den tysk-romerske keiser Henrik IV. I 1079 publiserte Gregor en pavelig bulle som sa at paven hadde enerett til å utnevne biskopene og også avsette fyrster.¹⁴³

Det er med andre ord en selvsikker kirke som gjør sitt inntog i Norge i 1152. Først og fremst i samarbeid med kongemakten, men også i konkurranse og tidvis i opposisjon. Det viktigste bidraget kirken i Norge gjorde var å knesette enekongedømmet og dermed forsøke å sette en stopper for en av drivkreftene bak borgerkrigene. Det lyktes ikke på kort sikt, men prinsippet om enekongedømmet og legitim fødsel ble fra nå av viktige krav for den som ville kreve kongekronen.

Kirkeorganisasjonen ble derfor etter 1150 en formidabel og selvstendig kraft. Kirken hadde sin egen lov, kirkeretten. Den fikk gjennomslag for at bare kirken kunne dømme sine egne, det vil si presteskapat.¹⁴⁴ Etter hvert som kirken vokste seg mektigere ble den også mer populær som karrierevei blant aristokratiet. Biskopene kom etter hvert stort sett fra de øvre samfunnslag. Både kongemakten og biskopene selv bidro til den økning i kirkens makt og rikdom med donasjoner og av jordeiendom.¹⁴⁵ Det er beregnet at kirken rundt 1300 satt på 41% av jorden i Norge.¹⁴⁶ Det var på 1100-tallet at denne utviklingen skjøt fart og gjorde kirken til en av de viktigste maktfaktorene i landet og en av de store spillerne i borgerkrigene.

¹⁴² Helle 1974: 27.

¹⁴³ Møller 2017: 270–272.

¹⁴⁴ Dørum og Holberg 2017: 254.

¹⁴⁵ Bagge 2014: 77.

¹⁴⁶ Lunden 1976: 277.

Da erkesetet ble opprettet i 1152/53 var kirken splittet mellom de ulike fraksjonene, dette gjorde det vanskelig å utøve effektiv samfunnsmyndighet. En viktig person i denne perioden ved siden av Erling Skakke og Sverre er erkebiskop Øystein Erlendsson. Han var fra Trøndelag og hadde familiære forbindelser til og var en del av aristokratiet.¹⁴⁷ Sannsynligvis i forbindelse med kroningen av Magnus Erlingsson og innføringen av tronfølgeordningen, eller like etterpå fikk Øystein utstedt et privilegiebrev der kong Magnus tar sitt kongedømmet i len av St. Olav og gir kirken og Øystein en rekke rettigheter.¹⁴⁸ Dette viser hvor selvsikker kirken hadde blitt, også i Norge. En stor del av dette må tillegges erkebiskop Øystein som en dyktig administrator og diplomat. Også andre innrømmelser ble gitt til kirken av kong Magnus. Ved å alliere seg med hverandre oppnådde kongedømmet og kirken mer makt og kontroll over samfunnet. For kongemakten betydde kirken støtte en bedre og bredere rettsgrunnlag, for kirken betydde alliansen at den fikk større frihet og større selvstendighet i forhold til kongemakten.¹⁴⁹

At kongemakten nå søkte større rettslig grunnlag for sin makt utover de gamle sedvaner må ses på som et ledd mot et statlig samfunn. Tidligere hadde kirken vært underlagt kongemakten, nå ble de to nærmest likeverdige statsmakter som dro gjensidig nytte av hverandre. Ikke minst var alliansen nyttig i kampen om kongedømmet, og kongemakten representert ved Magnus og Erling hadde et nytt redskap i kampen mot rivalene om tronen. Kongedømmet i høymiddelalderen hadde gode grunner til å sikre seg støtte fra kirkens menn. Ved å gjøre kongemakten til noe hellig kunne kongene bedre sikre en mange ganger usikker maktposisjon. Ved å støtte kongemakten kunne kirken på sin side sikre at kristne verdier fikk forankring hos den verdslige makten. Kongeverdigheten utviklet seg i høymiddelalderen fra å være et maktmiddel hvis makt og status avhengig av hvem som til enhver tid bekledd rollen til å bli et embete som til dels var personavhengig. Med kirkens støtte kunne kongemakten også hevde at den ikke bare representerte den enkelte konge eller dynastiske interesser, men også allmenheten på vegne av Gud. Dette kunne til en viss grad virke pasifiserende på motstand og opprør mot kongemakten.¹⁵⁰

Etter at Sverre hadde seiret over Magnus Erlingsson i slaget ved Fimreite i 1184 og foreløpig stod som ubestridt konge var han og hans tidligere erkefiende, erkebiskop Øystein Erlendsson, kommet til enighet. Øystein gjorde ikke lenger motstand mot Sverre, og kongen

¹⁴⁷ Helle 1974: 58.

¹⁴⁸ Gunnes 1996: 118.

¹⁴⁹ Helle 1974: 67.

¹⁵⁰ Blocmans og Hoppenbrouwers 2007: 179–180.

forsøkte å imøtegå noen av kirken og erkebiskopens krav.¹⁵¹ At Sverre og Øystein, to tidligere erkefiender, på denne måten kommer til en slags enighet viser hvor viktig alliansen mellom kirke og kongemakt var blitt. Kongemakten, til og med usurpatoren Sverre, så det nå som en nødvendighet å tuft seg og sitt dynasti og krav på tronen gjennom samarbeid og anerkjennelse fra kirken. Kirken på sin side så det som helt nødvendig med fred med kongemakten for å kunne utøve sin samfunnsfunksjon. Dette må ses på som helt tydelige trekk av statsutvikling, nemlig oppbygging av sentraliserte organisasjoner. Kongemakten var nå blitt nasjonal, med fotfeste over det meste av landet og den legitimerede store deler av sin makt gjennom kirken og kristen herskerideologi.¹⁵² Norge og den norske kongens rike var nå derfor blitt mye mer sentralisert enn før 1130 og den norske kirken var blitt en selvstendig samfunnsmakt ved siden av konge og aristokrati og ikke under den.

Rex iustus

Noe av det viktige som kom ut av tronfølgeaven av 1163 var som nevnt prinsippet om enekongedømmet. Målet med en ny tronfølgeaven var todelt. Et klart mål med å innføre enekongedømmet i lovs form var et forsøk på å få slutt på det kirken oppfattet som en ødeleggende samfunnskraft, borgerkrigene. Den andre var et tettere samarbeid mellom de to ledende samfunnsmakter, kirke og kongemakt.¹⁵³ Kirken sikrer seg her betydelig innflytelse på tronfølgen. Sverre Steen understreket det nære bånd mellom kirke og kongemakt som tronfølgeaven innebar. Selv om både konge og kirkemakt ønsket å støtte opp om sine særinteresser måtte de begge ta hensyn til sedvane. Steen mener at hvis kirken alene hadde utformet loven ville den båret større preg av valgkongedømme og vært helt avhengig av kirkens samtykke. Kirkemakten skjønnte likevel at noe slikt ikke ville være mulig og at det var nødvendig å ta hensyn til gammel skikk og heller tilpasse loven best mulig etter de rådene omstendigheter. Det viktigste var å sikre enekongedømmet, det var både kirken og aristokratiet enige om.¹⁵⁴ Kirken gjorde ikke dette bare av bekymring for rikets og innbyggernes ve og vel. Den gregorianske kirkereform og investiturstriden hadde som nevnt på denne tiden gjort kirken mye mer bevisst sin makt og de visste å bruke den, også i Norge. Retten til tronen skulle nå gå i arv gjennom primogatur, det vil si kravet om at kongemnet skulle være ektefødt. Selv om loven også har med elementer av valg og slik tok hensyn til

¹⁵¹ Helle 1974: 86.

¹⁵² Naderer 2019: 239.

¹⁵³ Helle 1974: 60–62.

¹⁵⁴ Steen 1949: 79–80.

tidligere tiders måter å velge konge, er dette et klart brudd med tidligere tradisjon og kirkens innflytelse er helt klar. Kongen var nå ikke bare en primus inter pares, fremst blant likemen, men ble opphøyet til å representere Gud og hans vilje og kirkelig rettstenkning. Ifølge denne tankegangen er en av kongens viktigste oppgaver er å være den som vokter og opprettholder fred og rettferdighet i riket. Denne ideologien har sitt utspring i Augustins tankeverden og Augustins verk *De Civitate Dei* (det gudommelige samfunn). Ifølge dette verket er det to samfunn som er knyttet sammen, det jordiske og det gudommelige.¹⁵⁵ Gjennom Augustins tanker ble synet på kongemakten sterkt påvirket. Kongemaktens undersåtter, inkludert aristokratiet, skyldte etter denne tankegangen kongen sin ubetingede lojalitet. Til gjengjeld pliktet kongemakten å sørge for rettferdighet, fred og beskyttelse for sine undersåtter. Kongen var også den som hersket i det jordiske riket på vegne av Gud, konge skulle være en *Rex iustus*.¹⁵⁶ Disse nye impulsene fra kirken ble blandet sammen med de gamle tradisjonene fra det norrøne ættesamfunnet. Aristokratiet skyldte kongen lojalitet etter det nye systemet, fordi det var slik Gud hadde bestemt at verden skulle være. Om dette ikke alltid var like tydelig i praksis kunne kongemakten fortsatt knytte til seg aristokratiet gjennom det gamle systemet med gaveutveksling fra ættesamfunnet og slik sikre seg lojalitet på flere måter.¹⁵⁷

Oppsummering

Det er to spor og to ulike syn på kongemaktens økende maktgrunnlag og synet på statsutvikling under borgerkrigstiden og i høymiddelalderen. Det første i lovs form. I Tronfølgeloven er kongen kirkens mann, dette synet underbygges av Tobiassen, Krag og Gunnes som vist i kapittel 2. I lovtekstene er kongen bøndernes allierte, dette synet støttes av Seip og til dels Helle og Imsen.¹⁵⁸ Det andre sporet er det materialistiske synet. Konge, kirke og aristokrati portretteres her som en overklasse hvis mål er å utnytte bondestanden for egen vinning og der bondestanden gjør motstand eller i det minste forsøker å gjøre det. Dette synet er representert ved O.A Johnsen, Koht, Bull d.e, Holmsen og Lunden.¹⁵⁹ Felles for begge syn er en styrket kongemakt og dermed en styrket statsmakt. Hvor mye av statsutviklingen skyldtes egentlig borgerkrigene og hva gjorde borgerkrigene med statsutviklingen?

¹⁵⁵ Gunnes 1996: 42.

¹⁵⁶ Gunnes 1996: 105–108.

¹⁵⁷ Nader 2019: 236–240.

¹⁵⁸ Helle 1974, Imsen 1990, Seip 1940.

¹⁵⁹ Bull 1931, Holmsen 1976, Johnsen 1936, Koht 1926, Lunden 1976.

I løpet av borgerkrigene økte kongemaktens inntekter fra bøter og andre skatter som leidangsskatten, dette skyldtes at kongemakten tok større og mer aktivt del i rettutøvelsen og mer aktivt kunne presse ressurser fra bøndene. Grunnen til dette økte skattetrykket var en økt militærmakt som kunne øve større press på befolkningen uten å risikere opprør siden kongemakten nå disponerte mer profesjonelle militære styrker, ikke minst på grunn av Sverres evner som taktiker.¹⁶⁰ Dette synes å bygge opp under det materialistiske syn på statsutviklingen der kongemakten blir mer undertrykkende etter hvert som statsmakten bygges ut. På den andre siden viser jo Imsen til en tradisjon der bøndene er en aktiv del at statsstyret både lokalt og nasjonalt og at denne tradisjonen har sin opprinnelse nettopp under borgerkrigstiden.¹⁶¹ Dette støtter opp under Seips og Helles syn om at kongemakt og bønder hadde felles interesser og samarbeidet om statsstyret.¹⁶² Selv om borgerkrigene innbar en styrket kongemakt eller statsmakt, kan den derfor ikke i særlig grad ha minsket bøndenes kollektive makt og innflytelse, men heller ikke styrket den.

¹⁶⁰ Moseng et al. 1999: 25.

¹⁶¹ Imsen 1990.

¹⁶² Helle 1974: 206-211, Seip 1940.

Kapittel 4: Ressurskrise

Innledning

I dette kapittelet tar utgangspunkt i en artikkel Sverre Bagge lanserte i *Historisk tidsskrift* i 1986. I denne artikkelen argumenterte Bagge for at borgerkrigene skyldtes en ressurskrise innen aristokratiet etter at inntekter fra vikingtiden og plyndringsøkonomi forsvant. Hans tese var at løsningen på dette problemer ble at aristokratiet samlet seg bak kongemakten og at det gjennom å bli et tjenestearistokrati fikk del i inntektene til kongemakten og dermed kunne kompensere for bortfallet av andre inntekter.¹⁶³ I sin artikkel forsøkte Bagge å svare på det han mener tidligere forskning ikke hadde fokusert nok på, årsakene til borgerkrigene. I tillegg ønsket Bagge å analysere overgangen fra et statlig til et førstetlig samfunn og mener at borgerkrigene her spilte en viktig rolle. Han har i artikkelen forsøkt å identifisere trekk ved det førstetlige og statlige samfunnet. Bagge forklarer også overgangen fra det førstetlige til det statlige samfunnet i lys av det som kalles en «extraction-coercion cycle».¹⁶⁴

Trekk ved førstetlig og statlig samfunn.

Bagge deler de to samfunnene, det førstetlige og det statlige samfunnet, i to typer. Han understreker at dette er idealtyper og at det i virkeligheten er mer gildene overganger fra et førstetlig til et statlig samfunn. Det som karakteriserer det førstetlige samfunnet, ifølge Bagge, er fravær av et sentralt styre eller hierarki. Det eksisterer heller ikke noe embetsverk eller myndighetspersoner med klart definert makt og ansvar. I stedet styres det førstetlige samfunnet av løst sammensatte hierarkier som er basert på lokal forankring. Disse er bundet sammen av vennskapsbånd og personlige bånd, heller enn fast organiserte hierarkier. Kongemakten baserer seg også på vennskap og personlige bånd mer enn på lojalitet. I det førstetlige samfunnet spiller ættesamfunnet en stor rolle. Det er hos ætten man søker tilhørighet og lojalitet og det er gjennom ætten man løser konflikter eller uenigheter. I det førstetlige samfunnet spiller gaver og gjestebud en stor rolle. Det er gjennom gaver en leder kunne knytte til seg andre og skaffe seg lojalitet. En gave krevde også en gjengave. Jo større verdi på gaven, jo større verdi måtte også gjengaven ha. Kunne man ikke gi en gave av like stor verdi ville man komme i gjeld eller avhengighetsforhold til giveren. Gaver trengte heller

¹⁶³ Bagge 1986: 145-197.

¹⁶⁴ Bagge 1986: 146-147.

ikke ha samme form, bare samme verdi. Man kunne motta en fysisk gave og gi noe immaterielt tilbake. For eksempel kunne man få verdifulle gjenstander mot å yte en fysisk tjeneste. Gjestebud spilte også en viktig rolle, det var gjennom gjestebud en stormann kunne hevde sin status. Bagge påpeker at gaveutveksling mellom likeverdige parter ofte ikke krevde så store verdier, men gjestebud derimot kunne være kostbart. Ved gjestebud ble det gitt mye mat og drikke, det ble utvekslet gaver og det deltok nok mange mennesker fra ulike sosiale lag. Gjestebudene krevde derfor store summer og for å opprettholde statusen krevdes store ressurser.¹⁶⁵

Det statlige samfunnet er et hierarkisk samfunn med en konge på toppen og er sentralisert med et tjenestearistokrati underordnet kongemakten. I det statlige samfunnet står kongen og aristokratiet også over den øvrige befolkningen som har en meget begrenset innflytelse på styret av dette samfunnet. I det statlige samfunnet er statens eksistensgrunnlag basert på overføringer av midler fra bondebefolkningen til kongemakten og aristokratiet. Et trekk ved det statlige samfunnet er den hierarkiske ordning der alle har sin faste plass i systemet og der myndighet og autoritet er veldefinert. Inntekter til staten eller kongemakten er regelmessige og tvangsmessige, det betyr at de underordnede er pliktet å overføre midler til staten og de som styrer den.¹⁶⁶ Det er i overgangen mellom det førststatlige og det statlige samfunnet det må antas at Bagge mener ressurskrisen slo inn og forårsaket borgerkrigstiden. For å opprettholde sin status var stormenn avhengig av store ressurser, disse skal visstnok ha blitt mindre da vikingferdene opphørte og ressursgrunnlaget ble svakere.¹⁶⁷

Ressurskrise?

Jeg stiller meg undrende til Bagges tese om ressurskrise. At inntekter eller ressurser fra vikingferdene spilte en rolle er det ikke noe tvil om. Både Olav den Hellige og Harald Hardråde skapte mye av sin makt basert på bytte fra plyndringstøker før de returnerte til Norge. Det er derimot lite som tyder på at aristokratiet i Norge var spesielt mer avhengig av plyndring enn i nabolandene eller i resten av Europa på denne tiden. Aristokratiet rettet seg mer mot jordbruk og føydalisme etter år 1000, noe som også skjedde i Norge. Dette underbygges av at trellehold ble erstattet av leilendingsbruk. Nøyaktig når denne utviklingen

¹⁶⁵ Bagge 1986: 147-156.

¹⁶⁶ Bagge 1986: 156-197.

¹⁶⁷ Bagge 1986: 166.

skjer er vanskelig å si noe eksakt om, men mye tyder på at det skjedde før vikingferdene opphørte.¹⁶⁸

Hvis det stemmer at overgangen til en jordbruksbasert økonomi skjedde før opphøret av vikingferdene blir det vanskelig å se at det skulle ha oppstått en ressurskrise som Bagge hevder. Overgangen til jordbruksøkonomi må ha vært i gang en god stund før borgerkrigene bryter ut og plyndring kan derfor ikke ha spilt en så stor rolle for aristokratets økonomi. Bagge mener denne utviklingen var i gang før borgerkrigene, men at aristokratiet på grunn av ressursmanglene intensiverte overføring av jord fra bøndene under borgerkrigstiden.¹⁶⁹

Numismatiker Svein H. Gullbekk har gjennomført en studie der han så på myntproduksjon, sølvinnhold og pengeomløp i Norge under borgerkrigstiden. I artikkelen er han kritisk til Bagges teori om en ressurskrise i tiden rundt borgerkrigstidens begynnelse. Gullbekk baserer seg ikke på skriftlige kilder, men på arkeologiske og numismatiske funn fra ca. 1050 til ca. 1180. Gullbekk viser til at det riktignok er en nedgang i produksjon av sølvmynt over det meste av Europa på 1000 og 1100-tallet, og også at standarden på norske sølvmynter sank i denne perioden. Han påviser imidlertid også at mye mynt fra denne perioden er funnet utenfor Norge og at dette kan tyde på at de ble sett på som verdifulle sammenlignet med mynt fra andre land i samme periode. Gullbekk påpeker at samtidig som stater rundt i Europa ble tappet for ressurser i form av sølv, ble kirkene rikere utsmykket på 1100-tallet. Han mener selv av dette kan støtte opp om Hans Jakob Ornings teori om at årsakene til borgerkrigstiden kan ha blitt påvirket av forhold utenfor Norges grenser og da spesielt kirkens økende makt og bruk av ressurser som sølv og sølvmynt. Gullbekk mener også at funne kan svekke Bagges tese om en ressurskrise siden det neppe ville være mulig eller ønskelig å eksportere sølv ut av landet om det allerede var knapphet på den type ressurser.¹⁷⁰

Det er kan derfor være vanskelig å argumentere for at det skulle være en ressurskrise blant aristokratiet som skulle kunne utløse mer voldelige tendenser og føre til borgerkrig. Bagge mener også at kirkens innflytelse og ressursene de la beslag på bidro sterkt til mindre inntekter til aristokratiet.¹⁷¹ Riktignok var sikkert kirkens økende rikdom noe som la beslag på ressurser som ellers kunne havnet hos aristokratiet, men frem til ca. 1150, da kirken ble

¹⁶⁸ Orning 2014: 196-197.

¹⁶⁹ Bagge 1986: 179.

¹⁷⁰ Gullbekk 2019: 196-213.

¹⁷¹ Bagge 1986: 195.

mer sentralisert og selvstendig, var mye av kirkegodset i hendene på aristokratiet som også hadde ansvaret for religionen. Hans Jakob Orning har hevdet at en stor del av de kirkelige ressursene allerede var i hendene på aristokratiet før 1130.¹⁷² Hvis overgangen til jordbruksøkonomi skjedde lenge før 1130 og hvis en stor del av kirkens ressurser allerede var i hende på aristokratiet og hvis det i tillegg som Gullbekk påviser ble eksportert ressurser ut av Norge på samme tid, er det vanskelig å se for seg at det skulle eksistere noe ressurskrise så akutt at aristokratiet ble drevet til noe så drastisk som krig og vold for å opprettholde et ressursgrunnlag de allerede var i besittelse av.

Extraction-coercion cycle

Bagge mener at det norske samfunnet var i en fase med overgang fra et førstatlig til et statlig samfunn på den tiden borgerkrigene bryter ut og at det derfor er naturlig å se på hvilke rolle denne overgangen har spilt for utbruddet og utviklingen av borgerkrigene. Bagge tenker seg at en høvdingmakt som baserte seg på tvungne ytelser fra den øvrige befolkningen dannet grunnlaget for overgangen til et statlig samfunn. Aristokratiet hadde to valg, de kunne bruke sitt ressursgrunnlag lokalt med gjestebud og gaver og håpe på støtte fra bondebefolkningen. Aristokratiet kunne også satse på å støtte en sentralmakt, kongemakten, som kunne hjelpe dem til å kreve inn ressurser med tvang og militærmakt. Aristokratiet kunne så bruke den del av de resurssusene de kreve inn med tvang til å støtte kongemakten og skaffe seg enda større ressurser. Bagge tenker seg at denne konflikten om innkreving av ressurser kan ha startet med sosiale spenninger i et førstatlig samfunn der strid eller feide ledet til åpen konflikt og der konflikten i seg selv har ført til at det dannet seg faste partier som kriget om makt og dominans. Konflikten krevde store ressurser som igjen førte til at det oppstod et behov for mer militærmakt som igjen krever mer ressurser, jo større konfliktnivå jo større ressurser måtte tvinges ut av befolkningen og slik ble det skapt en «extraction-coercion cycle», ifølge Bagge.¹⁷³ På den måten fører borgerkrigene til at en sterkere statsmakt bygges opp.

Sosiologen Charles Tilly utviklet teorien om at « war made the state and the state made war». ¹⁷⁴ Den sentrale tesen her er at jo mer stat jo mer krig og jo mer krig jo mer sentralisert blir statsforvaltningen. Sammenbruddet av Romerriket i senantikken skapte ifølge Tilly grobunn for mange og konkurrerende stater eller kongedømmer. Disse igjen utviklet og

¹⁷² Orning 2014: 197-198.

¹⁷³ Bagge 156.157.

¹⁷⁴ Spruyt 2017: 73.

konkurrerte seg imellom for makt og innflytelse. Krig krever store ressurser og disse ressursene må drives inn på et vis, staten eller kongemakten blir derfor nødt til å bygge ut sin evne til å kreve inn skatt for å føre krig. Dette er en selvforsterkende sirkel, jo mer krig jo sterkere stat og omvendt.¹⁷⁵ Tillys teori passer godt sammen med det som Bagge mener hendte med kongemakten under borgerkrigstiden. Kongemaktens behov for ressurser til krigføring førte til en sterkere konge som trakk stormannsklassen til seg og ble enda sterkere. Det er denne mekanismen Bagge ser for seg må ha skjedd i den innledende fasen av borgerkrigstiden. Bagge mener det ikke er unaturlig med konflikt i et førststatlig samfunn, men at borgerkrigene skiller seg så ut fra både perioden før og etter at de ikke kan forklares bare ut fra feider eller konflikter. Han mener i tillegg at konflikten var så brutal at det ikke kan være snakk om en feide. Bagge mener at store deler av den gamle eliten ble tilintetgjort i løpet av konflikten og at under normale forhold ville ikke dette ha skjedd. I en normal konflikt ville det eksistert barrierer eller hindre som ville stoppet aristokratiet eller eliten fra å ødelegge hverandre. En normal konflikt ville før eller siden blitt løst ved at partene kom til enighet og hindre at noen av partene ble særlig mektigere enn de andre. Bagge mener at konflikt i førststatlige samfunn var vanlige, men også lite ødeleggende. Borgerkrigene derimot var både ødeleggende og samfunnsomveltende og må derfor skyldes andre mekaniser enn de klassiske feidene, ifølge Bagge.¹⁷⁶

Bagge peker også på Andreas Holmsens teori om endring av jordeiendomsforhold og ressurser. Holmsen mente at med vikingferdenes opphør og et økende befolkningstall gikk større deler av befolkningen over fra selveiende bønder til å bli leilendinger, på toppen av dette samfunnet oppstod en overklasse av geistlige og verdslige stormenn. Denne «overklassen» skapte så igjen en sterkere statsmakt som kunne presse mer ressurser ut av bøndene. Den sterkere statsmakten ble så igjen forsøkt kontrollert av denne overklassen gjennom kongedømmet, det var denne prosessen med en stadig rikere jordeiende overklasse og en stadig fattigere jordløs bondebefolkning som var årsaken til at borgerkrigene brøt ut mente Holmsen.¹⁷⁷

Borgerkrigene brøt derfor ut fordi to klasser kjempet om ressursene. Bagge er enig i at det var en kamp om ressurser, men han mener denne kampen ikke stod mellom bønder og aristokrati. Det fantes ifølge Bagge ikke noe enhetlig aristokrati av stormenn og geistlige og det fantes

¹⁷⁵ Spruyt 2017: 77-93.

¹⁷⁶ Bagge 1986: 158-159.

¹⁷⁷ Bagge 1986: 159.

heller ikke noen naturlig fellesskap mellom bøndene på det tidspunktet borgerkrigene brøt ut. Aristokratiet hadde ingen felles interesser og dermed heller ingen felles interesse av å gripe til våpen. Bøndene, eller leilendingene var ikke heller særlig voldelige eller opprørske på dette tidspunktet, men aksepterte den rådende samfunnsorden og søkte heller trøst i religionen mener, mener Bagge. Utbruddet av borgerkrigene må derfor ha en annen forklaring.¹⁷⁸

Bagge mener forklaringen på utbruddet av borgerkrigene må ligge hos aristokratiet og en ressurskrise han mener oppstod hos dem. Hans tese er som nevnt at denne forklaringen må være opphøret av vikingferdene. Bagge mener at aristokratiet må ha vært avhengig av inntektene som vikingferdene gav for å finansiere sin politiske makt med gjestebud, gaver og lignende. Disse inntektene må etter ca 1050 må ha blitt kraftig redusert og Bagge mener dette burde ført til mer kamp om ressursene innen og mellom aristokratiet. Dette skjedde allikevel ikke og derfor må dette tapet av inntekter ha blitt kompensert på andre måter. Dette tapet kan enten ha blitt kompensert ved at mer jord havnet i hendene på aristokratiet og at de dermed kunne tvinge mer ressurser ut av bønder og leilendinger, eller de kunne gå i tjeneste hos kongen og kongemakten og slik få del i inntekter. Kongemakten hadde gjennom rikssamlingsprosessen samlet mer jord på sin hånd og denne jorden kunne deles ut til lojale tilhengere eller for bygge allianser. Det var imidlertid begrenset hvor lenge en slik løsning kunne kompensere. Kongemakten ville relativt raskt bruke opp de ressursene den hadde ved å dele ut jord. Dessuten kom enda en faktor inn i bildet på denne tiden, nemlig kirken.¹⁷⁹

I det førstatalige systemet med gaveutveksling gikk mye av dette overskuddet av jordegods til kirken fra kongemakten. Bagge mener at selv om noen av disse gavene ble gitt som uttrykk for religiøs fromhet, kan det også tenkes at kongemakten hadde andre motiver i tillegg. I perioden før 1150 var også kongemaktens kontroll over kirken større enn etter 1150, og en sterk kirke kunne også styrke kongemakten. For aristokratiet, derimot, var dette en verre utvikling. Når kirken styrket sin religiøse posisjon mistet også aristokratiet sin stilling i det lokale religiøse styret og dermed også lokal makt og forankring, i tillegg mistet de ressurser når mye av jordegodset ble overført til kirken og ikke til aristokratiet. Dette mener Bagge førte til en dobbel ressurskrise for aristokratiet. Aristokratiet ble utarmet, konkurransen innad i gruppen om ressurser ble hardere og uenigheter og konkurranse som normalt bare ville ført til små konflikter fikk mye større omgang fordi kongsemner som kjempet om makten mye lettete

¹⁷⁸ Bagge 1986: 162.

¹⁷⁹ Bagge 1986: 162-164.

kunne skaffe støtte på grunn av misnøye og desperasjon hos aristokratiet. Slik tenker Bagge at ressurskrisen hos aristokratiet utløste borgerkrigene.¹⁸⁰

Det er godt mulig at det var slik det hang sammen, men det er likevel viktig å se på hvor sannsynlig Bagges tese om en ressurskrise er for å vurdere det. Det er allerede konstatert at det er mye som tyder på at overgang til leilendingsvesen og godsamling var godt i gang lenge før borgerkrigene brøt ut og at aristokratiet hadde hånd om mye av religionsstellet og dermed også kirkegodset i den perioden borgerkrigene brøt ut. Det er også mye som tyder på at verdier ble eksportert ut av landet i samme periode, dette taler jo mot at det skulle være noen ressurskrise, det ville ikke vært noe overskudd å eksportere av. Hvis aristokratiet derimot allerede hadde lagt om til godsdrift og drev en «extorion-extraction cycle» før 1130 er det desto vanskeligere å se tegn til noen ressurskrise. Nyere forskning har dessuten sådd tvil om teorien om de frie og selveiende bøndene i det førstatlige samfunnet og ment at leilendingssystemet og godssystem har eksistert lenge før 1100, også i Norge. Noen forskere mener at leilendingssystemet og godsdannelse har eksistert så lang tilbake som 200-tallet. Selv om det er vanskelig å belegge i kildene er det ting som tyder på at det i alle fall på Vestlandet har eksistert ganske store godssamlinger fra tidlig av. Disse har ikke hatt noen forbindelse med kongsgårder eller jordegods gitt under rikssamlingen, men tilhørt godssamlinger som er eldre enn 800 og derfor må ha tilhørt selvstendige maktsenter.¹⁸¹

Selv om det er vanskelig å si noe konkret om dette, kan dette tyde på at betydelige mengder jordegods allerede må ha vært i aristokratisk eie både før og under vikingtiden og også etter. Dette sett i sammenheng med ressurser som åpenbart må ha blitt eksportert utenlands, som for eksempel sølv, tyder jo på et overskudd stort nok til å kjøpe inn varer fra utlandet for bruk i gaveøkonomi innenlands og dette hadde jo neppe vært mulig med en mangel eller knapphet på ressurser.

Virkninger av borgerkrigene

Bagge tenker seg at ressurskrisen blant aristokratiet ble løst på tre måter. For det første ble aristokratiet samlet rundt kongemakten, for det andre ble aristokratiet og kretsen rundt dem militarisert og for det tredje ble det mer tvungen overføringa av ressurser fra bondebefolkningen til aristokratiet. På den måten kunne aristokratiet bedre utnytte de

¹⁸⁰ Bagge 1986: 164-165.

¹⁸¹ Dørum og Holberg 2017: 111-113.

ressursene som var tilgjengelige. Bagge mener det opprinnelig ikke kan ha eksistert noe sterkt fellesskap mellom de ulike stormenn innen aristokratiet. Dermed kan de heller ikke ha utgjort noe felles klasse med front mot bondeklassen slik for eksempel Holmsen tenkte seg.

Aristokratiet må derimot ha utgjort viktige rolle i vikingferdene og felttogene vestover, ifølge Bagge, og må på den måten ha blitt vant til og avhengige av inntekter fra kongstjeneste.

Samtidig som denne kampen om ressursene har vært en utløsende faktor for borgerkrigene har de også vært en utløsende årsak til samling omkring kongemakten og dermed også en konsekvens av borgerkrigene. Bagge mener det er tydelige tendenser til fastere partidannelse og samling omkring kongemakten rundt 1155-1160. I 1161 ble Magnus Erlingsson anerkjent som konge av stormannspartiet ledet av hans far Erling Skakke. Magnus Erlingsson var et barn og dessuten ikke kongesønn, og ville mest sannsynlig aldri blitt konge om ikke aristokratiet hadde sett seg tjent med dette. Tidligere hadde kongsemnene samlet aristokratiet rundt seg. Det som skjer i 1161 er at aristokratiet selv utnevner kongemnet, dette er, ifølge Bagge, et vendepunkt. Fra nå av blir det dannet fastere partier og borgerkrigene tar preg av virkelige krig» med faste partidannelser.¹⁸²

Bagge påpeker at under Erling og Magnus ble kongemakten en sterkere utøver av rettshåndhevelse enn tidligere, blant annet gjennom lovgivning. Bagge mener at noe av motivasjonen for denne økte kongelige rettshåndhevelse var å øke kongemaktens inntekter av bøter og konfiskasjoner av gods. Denne økte inntekten kom så også aristokratiet bak kongemakten til gode. Dette krevde også et større administrativt apparat basert på aristokratiet og slik kom aristokratiet til å tjene som kongemaktens forlengede arm. Bagge mener det er vanskelig å si noe om hvor sterkt dette partiet var og om det regimet ville ha blitt oppløst av indre stridigheter om det ikke var blitt møtt av ytre motstand, nemlig Sverre.¹⁸³

Bagge påpeker at Sverres parti hadde en annen sosial sammensetning enn partiet til kong Magnus og Erling. Selv om sagaen overdriver hvor fattige Sverres menn var, er det liten tvil om at de var av lavere sosial rang enn partiet til kong Magnus. Bagge mener at selv om det ikke kan bevises, kan Sverre ha fått oppslutning fra lokalt aristokrati som ønsket å avansere ved å tjene ham mot det gamle aristokratiet under Magnus. At Sverre har vært en dyktig og karismatisk leder som samtidig har fått med seg brede lag av befolkningen må uansett være en stor del av forklaringen på at han lyktes. Bagge argumenterer for at i kampene mellom

¹⁸² Bagge 1986: 164-167.

¹⁸³ Bagge 1986: 168.

Magnus og Sverre må en betydelig del av det gamle aristokratiet ha blitt utryddet og at Sverre på den måten har fått hendene i betydelig mengder gods som han kunne belønne sine tilhengere med. Dette nye aristokratiet som oppstod under kong Sverre hadde ikke den samme lokale forankring som aristokratiet hos motparten og dermed fikk de ifølge Bagge mer karakter av et riksaristokrati, de hadde kun kongemakten å takke for sin samfunnsposisjon og var også mer avhengig av og mer lojale mot kongemakten enn det aristokrati som de erstattet.¹⁸⁴

Båndet mellom kongemakten og aristokratiet ble derfor tettere under borgerkrigstiden, ifølge Bagge. De to partiene som stod mot hverandre, har etter hvert innsett at det ikke lenger var store ressurser å kjempe om og mot slutten av borgerkrigstiden samlet de to partiene seg som et samlet aristokrati under en felles kongemakt. Slik tenker Bagge seg at aristokratiet gikk fra å ha en lokal forankring og lite felles interesser ved starten av borgerkrigstiden til å bli et riksaristokrati i kongemaktens tjeneste ved borgerkrigenes slutt.¹⁸⁵

Bagge argumenterer altså for at en av de store konsekvensene av borgerkrigene er at aristokratiet skiftet karakter etter 1160, først under kong Magnus og deretter spesielt med kong Sverre. Og at et mer lokalt forankret parti blir erstattet av et aristokrati lojale mot kongemakten. Dette kan Bagge ha mye rett i.

Denne økte militariseringen av samfunnet under borgerkrigene førte til behovet for mer ressurser og derfor til en bedre utbygd lokal administrasjon. I kong Sverres tid ble den gamle lendmannens rolle erstattet av sysselmanen som konges lokale og regionale representant. Sysselmanen hadde større sosial status enn det lendmannen hadde hatt og han hadde tettere bånd til kongemakten. Mange sysselmenn var både lend og sysselmenn og slik sikret kongemaktens seg sterkere kontroll med ressurser og lokalt styre. Denne utviklingen tyder på at kongemakten gjennom sysselmannsembetet forsøkte å sikre seg mer makt og kontroll.¹⁸⁶ Det er rimelig å tro at sysselmennene først og fremst ble utnevnt og rekruttert fra det aristokratiet som var oppstått rundt kong Sverre og dermed mer avhengige av og lojale til kongemakten.

¹⁸⁴ Bagge 1986: 168-171.

¹⁸⁵ Bagge 1986: 168-174.

¹⁸⁶ Dørum og Holberg 2017: 179-180.

Bagges hovedtese er at borgerkrigene skyldtes en ressurskrise blant aristokratiet utløste borgerkrigene, men det forutsetter at denne ressurskrisen fant sted ca. på det tidspunkt borgerkrigene brøt ut. Mange forsker har ment at overgangen fra såkalt plyndringsøkonomi til det Bagge kaller en «extraction-coercion cycle» skjedde tidlige enn det Bagge hevder. Allerede på 900-1000 tallet kan utviklingen mot at aristokratiet ble innlemmet i et større system som innebar tjeneste for kongemakten ha skjedd.¹⁸⁷

Selv om det selvsagt er vanskelig å si noe konkret om når en slik overgang har skjedd er det mye som taler for at det skjedde før 1130, altså før borgerkrigene brøt ut og at det derfor er vanskelig å se at det skulle være en ressurskrise som drev aristokratiet til krig.

Støtte til tesen om ressurskrise eller ikke?

Kåre Lunde skrev i en artikkel i 1978 om det norske kongedømmet i høymiddelalderen.¹⁸⁸ Han påpeker at hos de marxistisk inspirerte historikere som Koht, Schreiner og Holmsen, var kongedømmet bare et redskap for aristokratiet, spesielt med Sverre og hans ætt. Han peker også på at Seip og Helle derimot så kongemakten som mye mer uavhengig av aristokratiet og at mye av kongemaktens selvstendighet hvilte på samarbeid med bøndene.¹⁸⁹

Lunden selv tilhørte den marxistisk inspirerte historieskolen og han undersøkte i artikkelen kongedømmets ressurs og maktgrunnlag med utgangspunkt i at kongedømmet var et redskap for aristokratiet. Han undersøkte også hvor mye av ressursene som ble overført fra bondesamfunnet og til høyre samfunnslag rundt 1300, dvs. til kongemakt, kirke og aristokratiet og mente at dette var et godt bilde på maktfordelingen i samfunnet. De som kunne tvinge midler ut av bondestanden hadde makten. De som måtte gi fra seg store ressurser, kunne ikke påvirke, eller i liten grad påvirke denne ressursfordelingen. Han fant etter sine beregninger at aristokratiet fikk overført rundt 33% av jordbruksproduksjonen rundt år 1300. Dette mente Lunden var et høyt tall og det tydet på at aristokratiet innenfor det systemet som var blitt bygget opp i høymiddelalderen hadde mye makt og innflytelse. Lunden mente det måtte bety at kongedømmet i det store var et redskap for aristokratiet. Dette begrunnet han med at for å beholde makt i et samfunn måtte maktutøveren, i dette tilfellet kongedømmet, jobbe for interessene til de som gav ham makten, altså aristokratiet.

¹⁸⁷ Dørum og Holberg 2017: 93-95.

¹⁸⁸ Lunden 1978: 124-150.

¹⁸⁹ Lunden 1978: 124-125.

Kongedømmet kunne med relativt liten motstand tvinge bondestanden til å overføre ressurser. Kongemakten kunne også virke som en motkraft mot indre splittelse av aristokratiet og hindre for mye utnytting av bøndene.¹⁹⁰

Aristokratiet ville derfor støtte opp om kongedømmets makt så lenge det kunne kombinere en god utnyttelse av ressursene, uten å risikere for mye misnøye eller opprør fra bondestanden. For å få til dette måtte kongemakten bygge ut et maktapparat som evnet denne balansegangen. Den måtte både ha en militærmakt sterkere enn bøndenes, men den måtte også ha et system for samarbeid med bøndene for å unngå for mye misnøye. Lunden mener derfor det ikke var noen motsetning mellom at kongemakten kunne være et redskap for å få ut ressurser fra bondestanden på vegne av aristokratiet, samtidig som bondestanden ble forsøkt pasifisert og tatt med på råd. Lunden mener derimot at det Seip og Knut Helle hevder om samarbeid mellom kongemakt og bondestanden ikke har noe for seg, Lunden ser ikke tegn til noe slikt interessefellesskap, han understreker tvert imot kongemakten og aristokratiets nære samarbeid og avhengighet av hverandre.¹⁹¹

Lunden syn kan til en viss grad synes å bygge opp under Bagges teori. Lunden legger vekt på at kongedømmet bare er et redskap for aristokratiet og at bøndene har fint lite de skulle ha sagt. All makt ligger hos det øverste lag av samfunnet. Bagge tar jo ikke stilling til dette, men Lundens syn og tallmateriale stemmer til en viss grad med Bagges teori om aristokratiets samling bak kongedømmet for å få del i kongedømmets ressurser. Overføringer av disse ressursene kan ha vært en løsning på den ressurskrisen Bagge ser hos aristokratiet.

I skarp kontrast til dette synet står Steinar Imsen og bondekommunalismen. Den ble nevnt i forrige kapittel. Imsen mener den norske staten i høymiddelalderen var en bondestat. Kongemaktens administrative apparat var bygget opp rundt og sterkt påvirket av bøndene og i samsvar med deres interesser. Personer både i statsapparatet og i kirken var for en stor del besatt av storbønder og Imsen mener skillet mellom bondestanden og aristokratiet var et langt senere fenomen. Imsen går derfor lenger enn Seip og Helle i å hevde kongemaktens samarbeid med og avhengighet av bøndene. Imsens syn går også mot Bagges teori om at statsutviklingen i høymiddelalderen skulle være tegn på aristokratiets samling bak kongemakten. Bagge selv innrømmer jo også at uansett hvilken posisjon som inntas, enten den marxistiske eller bondekommunalisme, må bøndene ha stått sterkere i Norge enn resten

¹⁹⁰ Lunden 1978: 125-128.

¹⁹¹ Lunden 1978: 128-134.

av Skandinavia i høymiddelalderen.¹⁹² Det Imsen hevder og Bagge til en viss grad innrømmer synes å svekke støtten til Bagges tese. De spor av en sterk bondestat som Imsen mener kan spores til høymiddelalderen ville neppe la seg kombinere med et aristokrati som sterkt utnyttet kongedømmet for å presse ressurser ut av bøndene, med mindre man som Lunden mener at kongemakten klarte å balansere mellom aristokratiet og bøndenes behov.

I boken «Cross and Scepter» fra 2014, tar Bagge for seg lovsystemet slik han mener det ble praktisert før 1100-tallet.¹⁹³ Det gamle lovsystemet var basert på formelle regler med vitner og edsvorne menn. Dommer i dette rettssystemet ble ikke avsagt av en uavhengig dommer eller offentlig domsmyndighet, men løst gjennom at partene kom til enighet seg imellom. I dette systemet fantes det ikke noe skille mellom offentlig og privat rett. Drapssaker og eiendomstvister kunne derfor løses på samme måte, som oftest ved at den skyldige part betalte erstatning til offeret eller dennes familie. I dette systemet var det opp til hver enkelt å søke rettferdighet. Det var ingen offentlig myndighet som gjorde det. Dessuten kunne en mektig part tvinge en underlegen part til å gi seg eller avbryte forhandlingene, med vold om nødvendig. Å ha nok støtte kunne derfor være en nødvendighet om man ønsket å bringe en sak til vurdering. En avgjørelse i dette systemet var også sjelden endelig, men kunne være et mål for å overtaket på motparten og oppnå et bedre forlik etter hvert.¹⁹⁴

Dette endret seg på 1100 og 1200-tallet. Mye på grunn av kirkelig påvirkning. Kirken innførte ideen om brudd på Guds lov. I henhold til dette synet var brudd på denne loven også et brudd på samfunnsorden og slike brudd måtte straffes. Slik oppstod ideen om kriminalitet. I det gamle systemet var det opp til partene å finne en løsning. I det nye systemet der kriminelle handlinger var det sentrale, måtte handlingen straffes. Dette synet ble etter hvert også adoptert av kongemakten, både i Danmark og Norge, og førte til utviklingen av et rettssystem for å straffe kriminelle handlinger. Selv om straff var det primære målet med dette nye systemet utviklet det seg raskt en praksis der den kriminelle kunne straffes med bøter, og på den måten gjøre opp for seg.¹⁹⁵

Kongemakten kunne på denne måten kombinere de nye ideene med en profitabel virksomhet. Dette skjedde parallelt med og var en del av statsutviklingen og må jo ha vært en stor del av

¹⁹² Bagge 2012: 21-24.

¹⁹³ Bagge 2014: 86-118.

¹⁹⁴ Bagge 2014: 87-88.

¹⁹⁵ Bagge 2014: 89.

ressursgrunnlaget for kongemakten. Kongemakten monopoliserte det som tidligere hadde vært et privat domene og aristokratiet må jo ha støttet opp om denne utviklingen. Inntekter fra bøter må ha utgjort en betydelig inntekt både for kongemakten og aristokratiet. Utviklingen av rettssystemet kan derfor også ha vært en del av løsningen på ressurskrisen hos aristokratiet.

Oppsummering

Det synes for meg vanskelig å finne noen klar støtte for Bagges tese. Både Orning og Gullbekk har klare innvendinger mot en ressurskrise og selv om Lunden til dels kan støtte opp under synet om at kongemakten ble unyttet av aristokratiet er dette ikke noe Bagge tar en klar stilling til. Imsens teori om bondekommunalisme står i direkte kontrast til en kongemakt dominert av aristokratiet og mener det tvert imot er bondestanden som dominerer kongemakten. Basert på dette er det lite som tyder på at en ressurskrise hos aristokratiet skal ha utløst borgerkrigene. At aristokratiet utnyttet kongemakten for å hente ut ressurser fra bøndene er sannsynlig, men da som ledd i en generell ressursutnyttelse. Overføringer fra bøndene var den del av dette, men ikke som svar på en krise.

Kapittel 5: Et førstetlig samfunn

Innledning

I dette kapitlet tar jeg utgangspunkt i Hans Jacob Orning og hans teorier om at årsakene til borgerkrigene og det rettsantropologiske historiesyn, eller rettene sagt synet om at borgerkrigstiden skyldtes mekanismer i et førstetlig samfunn. Orning skrev en artikkel i *Historisk tidsskrift* i 2014: «Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen – en revurdering».¹⁹⁶ Orning mener der at historikere har lagt for stor vekt på indre årsaker når de har lett etter årsakene til innbyrdeskrigene i høymiddelalderen. Orning mener de er å finne i ytre impulser, han fokuserer spesielt på to impulser. Press fra den danske kongemakten, som hadde kommet seg fra sin egen borgerkrig og fra den internasjonale kirken, vitalisert av de gregorianske reformene.¹⁹⁷ Orning legger i sine forklaringsmodeller av samfunnet i høymiddelalderen vekt på sosialantropologi og da spesielt den retningen som er blitt kalt den rettsantropologiske. Her spiller sagalitteraturen en sentral rolle for å forklare hvordan konflikt ble utkjempet og løst.¹⁹⁸

Orning, rettsantropologien og norsk middelalderforskning

Hans Jacob Orning tilhører den rettsantropologiske retningen innenfor middelalderforskningen. Rundt 1970 kom det Orning omtaler som en antropologisk vending innen historiefaget og like etter den rettsantropologiske. Begrepet rettsantropologi viser til at denne retningen har et søkelys på rettsoppfatning og konflikthåndtering, men den beskjeftiger seg ikke bare med rettslige kilder, men med kilder som kan kaste lys over rettsoppfatning i førstetlige samfunn. Rettsantropologi har også søkelys på komparasjon og på det Orning kaller fortidens annerledeshet.¹⁹⁹ Det som skiller rettsantropologi fra andre sosialantropologiske retninger er at rettsantropologi setter søkelys på samfunn med svakt utbygd eller manglende statsapparat og da opprinnelig i franske områder fra ca. 900-1200. Metodologisk er søkelyset på hvordan rettsoppfatninger og rettspraksis er en måte man kan forstå samfunn på. Dette er fordi rettsantropologi som retning mener rettsoppfatninger og rettspraksis ikke kan skilles fra

¹⁹⁶ Orning 2014: 193–216.

¹⁹⁷ Orning 2014: 193.

¹⁹⁸ Orning et al.: 2010.

¹⁹⁹ Orning 2010 et al.: 6, Orning 2010: 252.

det øvrige samfunnet, i motsetning til tradisjonell rettshistorie, ifølge Orning.²⁰⁰

Rettsantropologien mener også at rettsforhold i såkalt statsløse samfunn ikke er fravær av orden eller sammenbrudd av orden. Rettsoppfatning og rettspraksis, i det Orning definerer som førstatlige samfunn, er en annerledes orden, men ikke fravær av orden. Dette mener Orning er en annen oppfatning enn det tradisjonell rettshistorie har stått for.²⁰¹

Rettsantropologien innenfor middelalderforskning er ikke begrenset til å bare omhandle rettslige problemstillinger. Den kan også omhandle forhold som makt og sosiale forhold, eiendomstransaksjoner, slektsrelasjoner, vennskap, normer og ære. Rettsantropologi er derfor, ifølge Orning en samlebetegnelse på mange ulike, men beslektede områder av middelaldersamfunnet. Hovedtyngden av denne forskningen er gjort på europeisk middelalder.²⁰² Antropologi og da spesielt den rettsantropologiske retningen, har et syn på middelalderen som svært annerledes enn vår tid. Ifølge Orning har vi i tillegg få kilder til middelaldersamfunnet og de vi har er ifølge Orning så sterkt preget av ideologi og skrevet av og for en liten del av datidens samfunn at vi har problemer med å forstå og tolke samfunn som er så annerledes. Derfor må tolkningen av kilder settes i en bredere sammenheng enn bare rent normativt. Orning mener rettsantropologi egner seg godt til slike studier fordi rettspraksis og rettsoppfatninger er sammenvevd med og vanskelig å skille fra sosial struktur ellers i samfunnet, dette i motsetning til tradisjonell konstitusjonell historieforskning.²⁰³ At kilder og litteratur leses og skrives stort sett bare av en liten del av samfunnet gjelder vel forså vidt også moderne historieskrivning.

Sverre Bagge mener at historisk sosiologi og middelalderforskning inspirert av sosialantropologi har hatt en stor betydning for skandinavisk middelalderforskning, men at den allikevel ikke kan erstatte statsbyggingstradisjonen innen middelalderforskningen.²⁰⁴

Borgerkrigene, en revurdering

Orning tar i sin artikkel fra 2014 et oppgjør, eller i det minste det han kaller en revurdering, av artikkelen som var utgangspunkt for forrige kapittel, Sverre Bagges tese om ressurskrise blant aristokratiet som årsak til borgerkrigene. Orning mener Bagge her presenterte et kompromiss

²⁰⁰ Orning 2010: 253.

²⁰¹ Orning 2010: 253.

²⁰² Orning 2010 et. al: 6–7.

²⁰³ Orning 2010 et. al: 8–9.

²⁰⁴ Bagge 2012: 38.

mellom Kåre Lunden på den ene siden Knut Helle på den andre og på den måten laget en «tredje vei», mellom empirister og marxister. Orning mener også Bagge viser til Ornings egen historiske tolkingsmodell, den sosialantropologiske. Orning legger likevel større vekt på sosialantropologiske forklaringer enn Bagge, ifølge ham selv. Blant annet er Orning skeptisk til at det statlige samfunnet var særlig utviklet og at årsakene til borgerkrigene ikke kom av ressurskriser enten i befolkningen eller hos aristokratiet som Holmsen og Bagge hevder, men fra økt ytre press representert av kirken og den dansk innflytelse.²⁰⁵

Orning nevner ressurskrise som hovedforklaring hos Bagge og Holmsen. Holmsen hadde ment at bøndenes reduserte innflytelse og deres forverrede levevilkår, kombinert med at de likevel besatt en betydelig militær kapasitet siden det var bøndene som bemannet leidangen og dermed utgjorde det militære grunnlaget for kongemakten. Denne militære makten kombinert med forverrede levevilkår var ifølge Holmsen årsaken til borgerkrigene. Bagge la også vekt på forverrede levevilkår som årsak, men han mente at det var aristokratiet og ikke bøndene som hadde fått det verre i 1130. Bagges tese var som nevnt opphøret av vikingferdene og kongemaktens generøse donasjoner til kirken som førte til mindre ressurser igjen til fordeling blant aristokratiet. Orning mener Bagges tese er en bedre forklaring enn Holmsens. Hos Bagge ser Orning en klarere sammenheng mellom årsak og virkning, en ressurskrise blant aristokratiet fører til strid, denne sammenhengen ser han ikke hos Holmsen.²⁰⁶

Orning er likevel ikke enig i Bagges tese. Han mener Bagge har gitt vikingferdene og deres opphør for stor plass og mener det ikke er noe belegg for tesen om en ressurskrise. Han innrømmer at plyndringsøkonomi nok har spilt en viss rolle, men ikke i nærheten av det nivået som Bagge hevder. Overgangen fra plyndring til innenlands godsøkonomi var profitabel for aristokratiet i Norge som i andre europeiske land og ikke et tapsprosjekt, slik Bagge hevder. Orning mener Bagge her enten mener at plyndring da må ha vært mye viktigere for aristokratiet i Norge enn andre land, ellers så må overgangen til godsdrift ha vært mye mindre profitabel i Norge enn i andre europeiske land. Orning er med på at Norge er mindre egnet enn mange andre land når det kommer til jordbruk og dermed også gir mindre avkastning, men overgang til godsøkonomi skjedde også i områder med lite jordbruksland. Orning mener også at godsøkonomi ble viktig i Norge i tiden opp mot borgerkrigene. Dette

²⁰⁵ Orning 2014: 193.

²⁰⁶ Orning 2014: 195–196.

mener han kan påvises ved at mye av jordbruket gikk over fra trellehold til leilendingsbruk og at landets politiske tyngdepunkt forflyttet seg fra Vestlandet til Trøndelag, fordi sistnevnte hadde bedre betingelser for jordbruk og dermed godsdrift. Selv om dette er vanskelig å datere har det mest sannsynlig skjedd en stund før borgerkrigene. Dette taler mot Bagges tese om en ressurskrise.²⁰⁷

Også Bagges tese om at aristokratiets ressurser ble tappet fordi kongemakten donerte dem til kirken mener Orning ikke holder. Orning påpeker at kirken og kirkegodset for en stor del ble kontrollert av aristokratiet frem til 1150-årene og den gregorianske kirkereform. Dette innebar at det var aristokratiet som bygde lokale kirker på sin grunn, ofte i tilknytning til tidligere kultsteder, som underholdt prester og vedlikeholdt lokalkirkene. At aristokratiet på den måten kontrollerte kirkestellet mener Orning også betyr at de kontrollerte kirkens ressurser, denne kontrollen med lokalkirkene holdt seg uendret i Norge til inn på 1200-tallet ifølge Orning. Orning mener dette viser at det kanskje ikke var noen ressurskrise i det norske samfunnet rundt borgerkrigenes utbrudd, slik Bagge hevder.²⁰⁸

Orning peker på at synet på et kriserammet samfunn strekker seg langt tilbake. Allerede på slutten av 1100-tallet mente Theodoricus Monachus i sin Norgeshistorie at det som skjedde etter Sigurd Jorsalfares død var et sammenbrudd av et ordnet samfunn. Forliket mellom Håkon Sverresson og kirken i 1202 ble også sett på som eneste alternativ til fortsatt kaos og lovløshet. Orning mener at selv om historikere har tolket det som normative trekk ved kildene er bildet de tegner blitt godtatt og videreført.²⁰⁹ Orning viser her til Bagge selv i Bagges bok fra 1991.²¹⁰ I denne boken sier Bagge selv at det som i andre kilder beskrives som kriser og uår hos Snorre er skildret som nærmest en normaltilstand.²¹¹ Bagges vektlegging av Snorre og kongesagene er ifølge Orning med på å bevise at selv om Snorre beskriver hendelser tilbake i tid er det i virkeligheten en beskrivelse av Snorres egen samtid, men da 1200-tallets Island. Etter 1160 hadde Norge, i motsetning til Island blitt et samfunn preget av sterkere partidannelse enn i den tidlige fasen av borgerkrigene mener Bagge. Han bruker likevel Snorre som kilde til forholdene i Norge før 1160, altså ved utbruddet av borgerkrigene.²¹² Orning mener Bagge her har gjort for lite ved ikke å sammenlikne med andre kilder eller

²⁰⁷ Orning 2014: 196–197.

²⁰⁸ Orning 2014: 197–199.

²⁰⁹ Orning 2014: 200.

²¹⁰ Bagge 1991: 1–251.

²¹¹ Orning 2014: 200.

²¹² Orning 2014: 201–202.

sagaer. Orning trekker frem andre sagaer som *Morkinskinna*. Hvis den sammenliknes med *Heimskringla* vil det bildet av et ordnet og helhetlig samfunn som Snorre tegner opp vise seg å være mer uoversiktlig og ikke så rett frem som det kan virke.²¹³

Det førstatalige samfunnet i kildene

Som grunnlag for sin påstand om at borgerkrigene skyldtes og ble løst i et førstatalig samfunn har Orning blant annet brukt *Morkinskinna* som kilde. Verket kjent som *Morkinskinna* er et sagaverk som dekker en kortere tidsperiode av borgerkrigstiden enn *Heimskringla*.²¹⁴ Orning nevner at i *Morkinskinna*, som i de andre sagaene, er hendelsene, skrevet ned en god stund etter de begivenhetene den omtaler. Orning mener likevel den har stor verdi som kilde til de politiske begivenhetene fordi den begynner seinere og slutter tidligere enn de andre sagaene, 1036 til 1157. Derfor er *Morkinskinna* mindre preget av myter og beskriver et mye kortere tidsrom enn de andre sagene og er heller ikke påvirket av store de endringene som skjedde etter 1157. Orning mener også at forfatteren av *Morkinskinna* gjengav begivenhetene nærmere slik det var enn det Snorre og *Heimskringla* gjør.²¹⁵

Morkinskinna omhandler mesteparten av den perioden som ble diskutert i kapittel to, nemlig samkongedømmet. Orning nevner også det som tidligere er nevnt i samme kapittel, at historikere har ment at samkongedømmet var sett på som en utløsende årsak til borgerkrigene, dette fordi det skapte splid og uenighet mellom dem som skulle dele på kongemakten. Orning viser at det ikke er mangle på konflikt mellom samkongene ifølge *Morkinskinna*. Harald Hardråde og Magnus den gode var ofte uenige. Magnus Berrføtt og Håkon Toresfostre kom på kant med hverandre og forholdet mellom sønnene til Magnus Berrføtt, Olav, Øystein og Sigurd (Jorsalfare) var heller ikke hjertelig. Harald Gille og Magnus Blinde var de først samkongene som åpent kom i strid med hverandre og etter dem sønnene til Harald, Sigurd, Øystein og Inge (Krokrygg). Orning mener dette ved første øyekast bygger opp under oppfatningen om samkongedømmet som konfliktskapende, men ved nærmere ettersyn trekker Orning dette i tvil.²¹⁶

Orning mener den type av stridigheter som betegnes som krig og borgerkrig, i *Morkinskinna* bare er beskrivelser av det Orning anser for å være en normalt tilstand. Orning mener at selv

²¹³ Orning 2014: 200–202.

²¹⁴ Orning 2014: 202.

²¹⁵ Orning 2014: 202.

²¹⁶ Orning 2014: 203.

om det ofte var konflikt var ikke det ensbetydende med at samfunnsorden var brutt sammen. Orning gir eksempler på mange episoder som beskrives i *Morkinskinna* der kongene kom på kant med hverandre og konflikt var nær ved å bryte ut. Orning mener likevel et ensidig fokus på konflikt i sagaene overser et viktig poeng, alle de gangene konflikt ble unngått. Slike episoder beskrives sjelden i kildene, fordi de ikke var interessante i et samfunn opptatt av konflikt. Orning mener de konfliktene og det spenningsnivået som sagaen bygger opp ikke samsvarer med det virkelig antall konflikter eller konfrontasjoner. Orning mener også at om man ser på hvor ofte det bygger opp til konflikt er det også påfallende hvor få av dem som endte i en faktisk konflikt. Orning mener at slike episoder der konflikter bygger seg opp er blitt tolket som tegn på et samfunn preget av konflikt og voldelige sammenstøt, men mener historikere har overtolket slike episoder og for en stor del oversett at høy spenning og uenighet forekommer relativt ofte i sagaene, men at slike episoder også ofte endte med forlik. Dette mener Orning tyder på at det ikke var snakk om et samfunn på bristepunktet eller et samfunn med oppdemmet uenighet som til slutt endte med krig. Han mener det derimot er beskrivelser måten å løse konflikt og uenighet på i et samfunn uten velutviklede statsinstitusjoner eller et førstetlig samfunn.²¹⁷

Orning nevner gjestebud som eksempel på en arena der sosiale spenninger eller uenigheter kunne få utløp og løses innenfor fastsatte rammer, *Morkinskinna* nevner flere episoder der gjestebud var gjenstand for konflikt, men der de til slutt ble løst. Selv om det ikke alltid var tilfellet. Orning mener at episoder der konflikt ikke ble løst, selv om kildene bare viser til konger og stormenn gjaldt alle lag av samfunnet. Konflikt kunne utspinne seg også på lokale nivå og spenninger kunne også spre seg nedover i samfunnet. De kunne til og med spre seg over landegrenser slik at heller ikke grenser var noen garanti mot konflikt. Kongemakten var derfor ofte nødt til å opptre forsiktig og ta hensyn til lokale stormenn om den ville dominere større områder av landet, lokale konflikter ble dessuten stort sett løst lokalt, kun om det var snakk om allierte av kongemakten blandet den seg i lokale konflikter, ifølge Orning. Han mener disse, ofte uavklarte maktforholdene, er et tegn på at selv om det ofte var konflikt var ikke målet å beseire motstanderne, men å oppnå best mulig betingelser og ta hensyn til maktbalansen i samfunnet og løse konflikter etter dette samfunnets normer.²¹⁸

²¹⁷ Orning 2014: 203–205.

²¹⁸ Orning 2014: 205–206.

Uforutsigbarhet og nærvær som tegn på et førstetlig samfunn

Orning ser også kongedømmet og kongemakten i lys av sosialantropologi. Diskusjonen rundt kongedømmet i høymiddelalderen har ifølge Orning gått mellom materialister og empirister. Koht, Bull d.e., Schreiner og Holmsen så kongedømmet som et redskap for aristokratiet for å undertrykke bondestanden. Seip var i opposisjon til dette synet og Lunden og Helle førte debatten videre.²¹⁹

Hvordan bøndene forholdt seg til kongen varierte etter hvor kongen oppholdt seg i riket. Orning skiller mellom de bøndene som var fysisk nær kongen og de som var langt unna, dette varierte etter hvor kongen til enhver tid befant seg, men dette var bare den rent fysiske avstanden. Avstand til kongemakten kunne også omhandle sosial avstand. Stormenn og storbønder hadde mer nærhet til kongemakten, enn vanlige bønder eller leilendinger, selv om det direkte forholdet mellom bønder og konge er lite omtalt i kildene. Orning mener at den myndighet kongemakten kunne utøve og den lojalitet den kunne forvente var avhengig av disse to faktorene. For eksempel ville fysisk nærhet til kongen øke graden av lojalitet, mens sosial avstand ville minske lojaliteten.²²⁰ Det var blant stormenn at disse to faktorene utgjorde det største usikkerhetsmomentet i hva kongen kunne tillate seg eller forvente. Stormenn kunne ha stor fysisk avstand til kongen og kongemakten, avhengig av hvor de oppholdt seg eller var bosatt. Stormenn med stor fysisk avstand, men sosial nærhet kunne ofte by på utfordringer og uforutsigbarhet.²²¹

Kongen og dermed kongemakten og statsmakten var derfor helt avhengig av sine personlige bånd til disse gruppene for å utøve makt. Kongen var derfor avhengig av troskap. Troskap var et forhold basert på stor grad av likeverdighet, selv om det selvsagt innebar et underordningsforhold.²²² Orning påpeker at graden av troskap endret seg utover høymiddelalderen. Selv om kongen var overlegen de fleste stormenn måtte kongemakten likevel balansere mellom avstand og nærhet for å opprettholde sin makt.

Orning nevner i denne sammenheng Webers definisjon av makt. I den er utøvelse av makt avhengig av at makten kan utøves også når den som har makten er fraværende og ikke må være fysisk til stede og tallmessig overlegen for å tvinge sin vilje gjennom. Kongemaktens

²¹⁹ Orning 2003: 8.

²²⁰ Orning 2003: 82.

²²¹ Orning 2003: 84–85.

²²² Orning 2003: 89.

autoritet var derfor i stor grad avhengig av fysisk tilstedeværelse i motsetning til maktutøvelse i moderne stater.²²³

Den tidligere nevnte Rex iustus-ideologien satte kongen som ansvarlig for å opprettholde skillet mellom krig og fred. I fredstid gjaldt kongens grid, altså kongens beskyttelse av sine innbyggere, med unntak av lovbrytere. Dette innebar at i fredstid hadde de fleste grid og det kunne ikke foretas plyndring eller krigshandlinger mot noen. I krigstid derimot var griden opphevet og alle kunne bli utsatt for plyndring og krigshandlinger, uten at kongen brøt sin forpliktelse etter rex iustus prinsippet. Dette synet var i overensstemmelse med kirkens syn på kongemakten som den absolutte autoritet i jordiske saker. Absolutt gridsnekt gjaldt bare så lenge fienden ikke var beseiret, så snart en motstander var slått ble det forventet at kongen skulle opptre forsonlig og gi grid til de motstandere som var beseiret eller hadde overgitt seg.²²⁴

I prinsippet skulle gridsordningen være et middel for kongemakten til å oppnå kontroll over sine undersåtter, inkludert aristokratiet. Det er likevel ifølge Orning likevel vanskelig å vite om dette fungerte i praksis og hvordan det fungerte i praksis. I det norrøne samfunnet var som vist personlige bånd viktige. Personlige bånd og tilknytninger kunne gå på tvers av flokk eller partitilhørighet. Sagaene gir ifølge Orning eksempler på at menn i kongens eller opprørslederens flokk hadde bånd til personer hos motstanderen som kunne gjøre dem mindre villig til å slåss eller følge prinsippet om grid.²²⁵

Kongens menn eller de i hans følge kunne ofte oppnå unntak fra gridsprinsippet, avhengig av hvilken situasjon de befant seg i. Selv om Orning understreker at følgesmennene nok stort sett var lojale til kongen eller lederen, kunne unntak fra gridsprinsippet forklares med at selv om kongen i prinsippet skulle adlydes absolutt, var dette ikke alltid praksis i virkeligheten. Orning mener at selv om kongemakten var mot herjing og brudd på grid i prinsippet, var den i praksis ofte mer vennlig innstilt. Kongemakten var avhengig av inntekter for på finansiere sitt krigstog, det var enklere å skatte disse gjennom plyndring av fiendeland, enn å beskatte sine kjerneområder og dermed risikere misnøye eller opprør der. Kongemakten kunne også bruke plyndring for å demonstrere makt. Selv om plyndring kunne føre til sterk motstand og misnøye, kunne det også virke pasifiserende ved å spille på frykt. For effektivt å utøve makt

²²³ Orning 2003: 85.

²²⁴ Orning 2003: 103.

²²⁵ Orning 2003: 107–108.

var derfor kongemakten både avhengig av å være fysisk til stede og ofte opptre uforutsigbart.²²⁶

Årsaker til borgerkrigene

Orning kritiserer det han ser som en typisk tendens i moderne historieoppfatning rundt borgerkrigene om en tendens til å søke etter langvarige indre grunner til et fenomen. Blant de som har fremmet denne tendensen never Orning spesielt Jens Arup Seip og han mener at selv om Sverre Bagge er uenig med Seip i hans tolkning av historie er Bagge selv en del av denne tendensen i og med at han søker å finne svaret på innbyrdesstridene på hjemmebane. Orning mener derimot at årsakene til borgerkrigene ikke kom av indre grunner, men at grunnen til at borgerkrigene ble så voldelige etter 1157, må letes etter utenfor landets grenser.²²⁷

Som nevnt mener Orning at den gregorianske kirkereformen etter 1160 og kroningen i 1163 gav Magnus Erlingsson og hans kongedømme et viktig redskap. Orning mener den religiøse siden av dette er godt belyst, men at de politiske sidene ikke er like godt utforsket. Erling Skakkes likvidering av fiender, istedenfor å forlike seg med dem, er etter Ornings mening i tråd med den nye kirkelige tanker. De som ikke valgte rett side, det vil si enekongedømmet og kirken var falt i unåde hos Gud og måtte ses på som representanter for det onde og dermed legitime mål. På den måten kunne Erling Skakke rettferdiggjøre den harde fremferden mot sine fiender. Denne nye kristne tanken om *én* Gud og *én* konge stod i motsetning til norrøn tankegang om forholdet mellom flere guddommer og herskere. Bruddet med den tidligere tankegang var også et brudd med norrøn tankegang om forlik og forhandling. Nå måtte kongemakten presse frem sitt krav uansett hva konsekvensen ble.²²⁸ Denne endrede tankemåten kommer klart frem i *Kongsspeilet*. Der fremstilles kongen, fordi han er konge, som eier av riket og dets innbyggere. Kongen kan bestemme over liv og død og alle skylder kongen absolutt lydighet i kraft av kongemakten.²²⁹

Orning peker på at antropolog Morten Friedman mener veldig få stater har utviklet seg uavhengig av impulser utenfra. Han mener stater som regel oppstår av press fra nabostater som er bedre organisert, dette mener Orning, gjelder for europeisk middelalder og for Norge. Orning mener her Danmark hadde en helt avgjørende innflytelse. Som eksempel på det

²²⁶ Orning 2003: 111.

²²⁷ Orning 2010.

²²⁸ Orning 2014: 211–212.

²²⁹ Sigurdsson 2008: 141.

nevner Orning at i perioder der Danmark var svekket fikk norske konger og stormenn større spillerom, mens det var omvendt om Danmark og dansk kongemakt stod sterkt. Rundt 1160 endret ikke bare kirken seg, men også politiske forhold i Danmark. Valdemar I hadde vunnet kongemakten i Danmark etter en opprivende borgerkrig der. Valdemar førte ikke bare en aggressiv innenrikspolitikk, han ønsket også å ekspandere sin innflytelse videre utover de gamle grensene. Dermed begynte han en erobringpolitikk som den danske kongemakten videreførte i århundrer. Hvordan den norske kongemakten forholdt seg til den styrkede danske er usikkert, men ifølge *Heimskringla* dro Erling til Valdemar i 1170 og ble Valdemars jarl i Norge. Orning mener Snorre og *Heimskringla* her har underspilt den rolle den danske kongemakten spilte fordi det passet dårlig med Snorres syn på de norske kongene og deres bragder. Orning peker imidlertid på flere episoder der dansk kongemakt spilte en rolle i norske anliggender, seinest i år 1204 da Valdemar Sejr var i Viken for å sikre valget av baglerkongen Filippus. En av grunnene til at Erling dro til Danmark var for å få slutt på dansk støtte til opprør mot Erling og kong Magnus. Alliansen kan ha kostet, men den gav Erling to fordeler. Han fikk slutt på opprør støttet av den danske kongemakten og han fikk større spillerom innenlands til å øke sin og sønnens makt.²³⁰

Orning ser dermed Erling Skakke som grunnleggeren av en ny kongemakt og en ny politisk kultur i Norge. Med støtte av kirken og den danske kongemakten fikk han grunnlag for å kvitte seg med fiender. Erling Skakke skapte derfor en sterk kongemakt som ble sett på og så seg selv om den eneste legitime makt, denne maktpolitikken førte videre til de harde kampene som skulle vare til 1204 og delvis videre til 1240. Derfor, mener Orning, må årsakene til borgerkrigene være utløst av krefter utenfor landets grenser.²³¹

Kritikk av Ornings syn

Som den fremste eksponenten for historisk sosialantropologi og spesielt historisk rettsantropologi, har Orning også kritikere. En av de som har vært kritisk til Ornings historiesyn er Knut Helle.²³² Helle kritiserer Orning, som han har kritisert Bagge, når det kommer til den «primitivistiske vendingen» i historiefaget siden 1970-tallet. Det Helle kaller primitivistisk er det Orning kaller den antropologiske vendingen.²³³ Helle er ikke kritisk til

²³⁰ Orning 2014: 212–214.

²³¹ Orning 2014: 214.

²³² Helle 2009: 571–609.

²³³ Helle 2009: 571.

antropologi i seg selv, men mener den kun bør brukes som teori om det finnes svar i empirien, i kildematerialet.²³⁴

Helle mener Orning har et altfor strengt og snevert syn på statsbegrepet i middelalderen. Han kritiserer Ornings bruk av Weber når det kommer til definisjonen av makt. Om man legger Webers og Ornings definisjon av makt til grunn var det ikke noen stat eller maktutøvelse i middelalderen, mener Helle. Helle mener også at det neppe er så langt Orning vil gå, men heller bruke Webers begrep som definisjon på hvor stor troskap kongemakten kunne forvente i høymiddelalderen og dermed hvor mye makt kongemakten hadde rom for å utøve. Helle mener også at Orning har så strenge krav til definisjonen av statsutvikling at han ikke lenger er en del av synet på kongemaktens utvikling mot stat i middelalderen, som det tidligere har vært bred enighet om, uansett teoretisk retning.²³⁵

Helle gir Orning ros for hans grundige studie av konflikter i sagaene og hans studie av politisk ideologi i høymiddelalderen. Han er likevel kritisk til og uenig i mye av det Orning kommer frem til. Helle er enig med Orning i at kongemakten og utøvelsen av denne var avhengig av personlig tilstedeværelse i en helt annen grad enn i dagens samfunn. Det er likevel ikke dette som er det interessante å studere. Helle mener at det som bør undersøkes er om kongens nærvær eller fravær over tid påvirker kongemaktens evne til maktutøvelse, dette mener Helle, går ikke Orning inn på. Helle mener også at konfliktene som omtales i sagaene, ikke nødvendigvis viser noen bevist strategi fra kongemakten på maktutøvelse, men bare er tilpasninger til ulike situasjoner og dermed situasjonsbestemt. Helle gir som sagt Orning ros for hans grundighet, men er uenig i Ornings konklusjoner. Etter Helles mening har Orning et syn på statsutvikling som ligger for langt fra «mainstream» i historiefagets når det kommer til kongemakten og statsutviklingen i høymiddelalderen.²³⁶

Noe av hovedkritikken mot Orning fra Helle ståsted er Ornings ensidige bruk av sagaene for å underbygge sitt syn. Helle mener Orning ser bort fra et rikt kildemateriale etter 1240, fordi det etter Ornings syn representerer kongemaktens og kirkens og dermed ikke er representativt for Orning som historisk kilde etter ett rettsantropologisk ståsted. Orning mener heller det bør forskes mer i de islandske sagaene for å finne ut mer om norske forhold i et førststatlig og dermed rettsantropologisk perspektiv. Helle mener dette ikke er en farbar vei. For Helle er

²³⁴ Helle 2009: 572–564.

²³⁵ Helle 2009: 602.

²³⁶ Helle 2009: 602–603.

tendensen mot å se en sammenheng mellom islandske sager og islandske forhold som automatisk overførbare til norske forhold før 1240 uholdbar. Helle var en sterk tilhenger av empirisme og mer kritisk til overordnende modeller, som rettsantropologi. Helle kritiserer Orning for å ha gått for langt i retning av å basere seg på sagaene som kildemateriale. Helle mener rettsantropologiens vektlegging av fortidens annerledeshet, synet på at middelalderen og nåtiden er grunnleggende ulike, er feil. Han er enig i at fortiden var annerledes, men at målet med å studere høymiddelalderen og de faktorene som førte til konflikt og statsdannelse er å finne ut av hvor annerledes den var, ikke at den var totalt annerledes. Helle kritiserer også Orning for å være for bastant i sitt syn på denne annerledesheten og for at svaret bare er å finne i sagalitteraturen.²³⁷

Helle peker på at andre som er inspirert av rettsantropologi er mer fleksible på dette punktet. Ifølge Helle stiller Sverre Bagge seg mellom empirister og antropologi, mens antropologisk inspirerte forskere som Aaron Gurevitsj selv mener at hver epoke bør vurderes utfra sine egen standarder. Dette prinsippet er det Orning etter Helles mening bryter med sitt ensidige søkelys på sagaene for å forklare konflikt i lys av er førstelig samfunn.²³⁸

Også andre har kritisert Ornings synspunkter, blant annet Knut Dørum. I en artikkel i *Historisk tidsskrift* tar Dørum et oppgjør med Ornings syn på kongemakten og dens materielle grunnlag slik Orning tolker den.²³⁹ Dørums kritikk er basert på en artikkel som Orning selv skrev i *Historisk tidsskrift*, noe før.²⁴⁰ I denne artikkelen hadde Orning kritisert den agrarhistoriske tradisjonen, først og fremst representert ved Halvard Bjørkvik og Jørn Sanden. Orning mener de hadde hatt for mye tiltro til at normative kilder også gjaldt i praksis. Orning er grunnleggende uenig med sagakritikken eller den såkalte weibullske sagakritikken. Dørum mener Orning i denne artikkelen har bommet med sin kritikk. For det først mener Dørum at Orning baserer sin kritikk av «normativistene», som Bjørkvik og Sanden, på feil grunnlag. Orning mener sagaene er de beste kildene til å tolke fortiden, men den perioden agrarhistorikerene arbeider med er stort sett seinmiddelalderen. For denne perioden finnes det ikke noe sagamateriale og å sammenligne kildesituasjonen blir derfor feil, mener Dørum.²⁴¹

²³⁷ Helle 2009: 603.

²³⁸ Helle 2009: 603.

²³⁹ Dørum 2006: 87–105.

²⁴⁰ Orning 2005: 455–469.

²⁴¹ Dørum 2006: 88.

For det andre kritiserer Dørum Ornings syn på sin egen historiske retning, rettsantropologien og den rolle Orning tillegger denne retningen. Orning skal etter Dørum syn se på deg selv som «gjenoppdager» av sagaene som historisk kilde. Dørum mener Orning i liten grad begrunner hvorfor rettsantropologien er relevant som redskap i tolkning av kilder i sin begrunnelse av kritikken mot agrarhistorikerne. Ornings mål, slik Dørum ser det er først og fremst å rehabilitere sagaene og at han ikke besvarer det han selv undersøker. Orning mener feilen hos den agrarhistoriske tradisjonen ligger i å basere seg på lovverk og beregning av inntekter og ressursgrunnlag, mens Dørum påpeker at den agrarhistoriske tradisjonen baserer seg på flere kilder enn dette.²⁴²

Ornings hovedanliggende, er slik Dørum ser det, er å fremme sagaene som hovedkilde til slik ting egentlig foregikk og at lovene bare viser ting slik makthaverne ønsket det skulle være.²⁴³ Dørum viser imidlertid til at også andre historikere har brukt sagaer som kildegrunnlag, ikke bare lovverket. Dørum peker på at Andreas Holmsen mente lovene ikke bare var normative kilder, men at de også inneholdt verdifull informasjon om den perioden de ble til i. Dørum mener også Orning tar feil når han hevder at historikere som tilhører den sagakritiske tradisjonen ikke har brukt sagene som kilder. Dørum mener sagaene kan være gode kilder og at de også har blitt brukt som historiske kilder. Han mener sagakritikken ble utviklet nettopp for å utnytte sagalitteraturen som kilde, men på riktig metodologisk grunnlag.²⁴⁴

Ornings svar

Uenigheten med empirister og normativister som Helle og Dørum er tydelig vist, men Orning har også svar til sine kritikere. Orning svarer på Knut Helles kritikk ved å vise til at Helle som historiker alltid var vært skeptisk til teorier.²⁴⁵ Orning har stor respekt for Helle som historiker, men man kan ane at han mener Helle representerer et utdatert syn, etter Ornings mening. Orning nevner som sagt Helles «aversjon» mot teorier og at Helle virker å ja klokkertro på at teorier kan og bør rotfestes i empiri. Orning mener derimot at den debatten som har foregått innen historiefaget de siste tiårene har vist at det ikke finnes kilder som setter to streker under svaret, men at alle kilder må tolkes.²⁴⁶

²⁴² Dørum 2006: 89–90.

²⁴³ Dørum 2006: 90.

²⁴⁴ Dørum 2006: 90–93.

²⁴⁵ Orning 2010: 250.

²⁴⁶ Orning 2010: 250.

Orning mener Helle ikke kommer opp med noe fullgodt alternativ til sin kritikk av teoretiske tolkningsrammer og da spesielt rettsantropologi. Orning mener Helle gir et feilaktig bilde av at modernistisk «teorifri» tolkning er mindre bundet av teori enn den andre mer teoretiske tilnærminger. Orning mener derimot at Helle er preget av et modernistisk tankesett som ikke er mindre preget av teori enn det rettsantropologiske. Orning mener det ikke kan være uenighet blant historikere om at kildene bare gjengir en liten bit av fortiden og at resten er åpent for tolkning. Orning og rettsantropologien mener som nevnt at middelalderen er så annerledes fra vår tid at det er nødvendig med teorier som tolkningsramme. Helle derimot representerer et syn som mener middelalderen er såpass gjenkjennelig at det ikke er nødvendig med teori, men at tolkningen kan gjøres utfra erfaringer i det moderne samfunnet.²⁴⁷

Orning tar til orde for at heller enn å se én av tolkningsrammene, den rettsantropologiske eller den empiriske/modernistisk, som den eneste rette, bør de sidestilles som likeverdige forklaringsmodeller. Orning klarer likevel ikke dy seg for å mene at rettsantropologi er veien videre. Orning er åpen for at han kan ta feil, men argumenterer for at modernismen har fått så stor aksept at nyttige innspill og synspunktet fra antropologi er blitt oversett. Orning mener dessuten at Helles kritikk av rettsantropologi også kommer av at Helle ikke har nok kunnskap om rettsantropologien.²⁴⁸

Som eksempel nevner Orning en tolkning Helle har gjort av Gulatingsloven og bøndernes rettsstilling i den. Helle mener Gulatingsloven kollektivt representerer bøndernes makt. I ordlyden i loven er det ifølge Helle et fravær av aristokratiet, dette tolker Helle som bevis på at det er bondesamfunnet som har laget og styres etter loven, i alle fall før 1150. Orning mener derimot at det Helle gjør her er å forlate det normative, altså selve kilden, og begi seg ut i en tolkning. Orning mener Helle er beveger seg inn på det rettsantropologiske område. Orning mener også at Helle her kunne kommet frem til mange interessante svar om han hadde tolket lovteksten i et rettsantropologisk lys.²⁴⁹

²⁴⁷ Orning 2010: 251.

²⁴⁸ Orning 2010: 252.

²⁴⁹ Orning 2010: 256–258.

Orning har også besvart kritikken fra Knut Dørum. Orning innleder sitt motsvar med å kontant plassere seg selv og Dørum i veldig forskjellige skoler og tilnærminger, Dørum i den agrarhistoriske skolen og han selv i den rettsantropologiske.²⁵⁰

Orning mener at kritikken mot ham når det gjelder bruk av sagaer som kilde, eller heller mangelen på bruk av dem, som Orning har hevdet fulgte av den weibullske sagakritikken, er feil. Orning mener han ikke har hevdet at historikere ikke har brukt sagaene som kilde, men at det var en utbredt skepsis mot å bruke dem. Orning mener også Dørum tar feil når han kritiserer Ornings bruk av sagatolkning som historisk metode og at det er mulig å anvende sagaene for å oppnå ny kunnskap selv om sagaene i seg selv er velkjente og velbrukte.²⁵¹

Orning kritiserer videre Dørum for å legge for stor vekt på den retrospektive metoden i sin forskning, og ikke har brukt samtidige kilder. Orning mener også Dørum burde reflektert mer over bruken av den retrospektive metode. Orning nevner at Dørum ikke har noen problemer med å bruke kilder fra 15-1600-tallet og anvend dem på 1300-tallet, samtidig som han kritiserer Orning for på å bruke sagaene fra 1000-1200-tallet og anvende dem for å analysere 1300-tallet.²⁵²

Selv om Orning nok kan ha rett i at Knut Helle og Knut Dørum ikke fullt ut ser verdien i antropologi og rettsantropologi samt at det er nyttig med både teori og ulike tolkningsrammer mener jeg Orning overser en del nyanser.

Den weibullske sagakritikken var i først rekke et forsøk på et oppgjør med mange ulike teorier. Sagakritikken var et forsøk, som langt på vei lyktes, med å ta et oppgjør med vilkårlig tolkning og lite kunnskap om sagaens kildemessige verdi. Selv om den weibullske tradisjonen var kritisk til sagaenes kildeverdi var de også opptatt av sagaenes litterære kvaliteter og de verdiene som lå der. Denne skolen avviste ikke sagaene som kilder, men inntok en kritisk holdning til den typen kilder som sagaene representerte, de var ofte redskaper for kirken og kongemakten.²⁵³

Det kan også være nyttig å tenke over at heller ikke en empiriker og materialist som Jens Arup Seip var fri for å se verdien av teori og tolkning. Seip mente at en historiker måtte

²⁵⁰ Orning 2006: 675.

²⁵¹ Orning 2006: 676.

²⁵² Orning 2006: 682.

²⁵³ Bagge 2016: 110–118.

kjenne kildematerialet godt, men at det også var mulig og nødvendig å tolke kildene. Det var neppe mulig å få hele bildet fra kildene alene, ifølge Seip, tolkning var en nødvendighet like mye som kildekritikk. Seip var også opptatt av historiske aktørers egeninteresser og hvordan disse ble kamouflert i kildene. En viktig oppgave var å avdekke disse forkledde egeninteressene.²⁵⁴ Orning syn på rettsantropologiens egenart kan derfor kanskje til en viss grad trekkes i tvil. Elementer av teori og tolkning går også igjen hos hans «motstandere» innenfor empirismen som hos den weibullske tradisjonen og Seip, som vist ovenfor.

Uenighet mellom Orning og Bagge om borgerkrigens siste fase

Sverre Bagge og Hans Jakob Orning har også hatt en debatt om den siste fasen av borgerkrigen, mellom Håkon Håkonsson og hertug Skule. Debatten begynte med en artikkel av Sverre Bagge i *Historisk tidsskrift* i 2020.²⁵⁵ I denne artikkelen går Bagge gjennom grunnen til konflikten mellom Håkon og Skule. Jeg skal ikke gå gjennom detaljene, men se på de funnene og konklusjonen Bagge gjorde. Han mener Skules opprør mot Håkon i 1239 var forårsaket av en lang konflikt og maktkamp mellom dem som startet allerede ved Håkons kongevalg i 1213. Både i 1223 og 1237 var det bitre oppgjør mellom Håkon og Skule. I 1239 gjorde Skule åpent opprør mot Håkon og slag fulgte ved Låka på Romerike og Oslo i 1240. Ved Låka vant Skule, men i Oslo ble opprøret knust og selv om Skule flyktet til Nidaros, ble han drept der i mai 1240.²⁵⁶

Det Bagge leser ut av konflikten mellom Håkon og Skule er utviklingen i den politiske kulturen og også statsutviklingen under borgerkrigstiden. Han understreker riktignok at det bare er *Håkonar saga* (Håkon Håkonssons saga), som er kilden til konflikten og at Håkon selvsagt favoriseres, men at Skule tidvis gis mye sympati og rettferdighet.²⁵⁷ Bagge tar her opp noe som er sentralt hos Orning, nemlig graden av kongemakt og autoritet i høymiddelalderen. Hvor lojal var folk mot kongemakten og hvor langt strakk kongens autoritet seg i kraft av at han var konge. Bagge påpeker at da Skule vant sitt først slag ved Låka fikk han flere over på sin side, men mister den like raskt etter tapet i Oslo. Bagge mener dette er et tegn på at normene om å være lokal mot kongemakten hadde endret seg siden starten av borgerkrigstiden. Selvsagt kunne lojalitet skifte etter personlig interesse også nå,

²⁵⁴ Thue 2016 114-115.

²⁵⁵ Bagge 2020: 184-196.

²⁵⁶ Bagge 2020: 184-193.

²⁵⁷ Bagge 2020: 186,194.

men kravet eller normen og å støtte den som ble sett på som rettmessig konge veide nå ganske tungt. Håkon kunne som anerkjent konge, tåle større nederlag enn Skule, som manglet denne autoriteten, det viser eksemplene med Låka og Oslo. Bagge mener dette er fordi det hadde skjedd en endring i den politiske kulturen.²⁵⁸

Etter 1160 mener Bagge at det det dannet seg fastere partier. I begynnelsen av borgerkrigene hadde kongene dannet partiene, etter 1160 var det kongene som ble båret frem av partiene de mange barnekongene viser dette. Medlemmer av ulike grupper skiftet selvsagt lojalitet gjennom hele borgerkrigstiden, men partilinjene ble fastere og fastere etter 1160. Bagge mener at samlingen bak Håkon av begge partier, birkebeinere og baglere gav ham en autoritet og anerkjennelse som ingen konge hadde hatt siden før borgerkrigstiden og Skule hadde derfor en veldig vanskelig jobb om han skulle vinne over Håkon.²⁵⁹ Bagge er åpen for at det selvsagt var en tilfeldighet at innbyrdesstridene tok slutt akkurat rundt 1240, den kunne fortsatt lenger. Bagge mener likevel at konflikten mellom Skule og Håkon skyldes mer enn tilfeldigheter. Den markerer slutten på uklare regler for tronfølge gjennom å innføre enekongedømmet og regulere den gjennom klarere lover. Bagge mener det også markerer begynnelsen på staten som styringsredskap, med vekt på større aksept av kongens autoritet, mer administrasjon, lover og retthåndneving.²⁶⁰

Orning har innvendinger mot Bagges syn. I en artikkel i *Historisk tidsskrift* fra 2021 kommer Orning med sine synspunkt på det Bagge presenterte.²⁶¹ Han nevner at striden mellom Håkon og Skule er en av de mest omdiskuterte temaer innenfor norsk middelalderhistorie og at Bagge lenge har vært en viktig bidragsyter til denne debatten.²⁶²

Men videre er Orning uenig med Bagge. Orning peker på at historikere har vurdert striden mellom Håkon og Skule svært ulikt. Halvdan Koht gav Skule mye av æren for å bygge opp det administrasjonsapparatet som Håkon har fått æren for. Håkon, derimot, var bare en dårlig etterligning av Sverre, mente Koht. Kåre Lunde mente Skule ble felt fordi han var for rigid og ikke evnet å endre sin aristokratiske tankemåte.²⁶³

²⁵⁸ Bagge 2020: 194.

²⁵⁹ Bagge 2020: 194.

²⁶⁰ Bagge 2020: 195.

²⁶¹ Orning 2021: 222–237.

²⁶² Orning 2021: 223.

²⁶³ Orning 2021: 224.

Orning mener Bagge har motsatt konklusjon av det mange andre historikere har kommet frem til, at Håkon vant fordi han var dyktigere enn Skule. Bagge mener han vant fordi han besatt kongemakten og alle de ressurser det medførte, både sosialt og materielt, slik Orning tolker det.²⁶⁴ Orning mener Bagge har tolket Håkons maktstilling feil. Slaget ved Låke som Håkon tapte var et mindre slag og derfor ikke noe katastrofalt nederlag. Slaget ved Oslo var mye mer alvorlig enn ved Låke og derfor et katastrofalt tap for Skule. Orning mener dette spenner bein under Bagges argumentasjon om ulik maktstilling. Orning viser også at Håkons tap ved Låke allikevel kostet ham dyrt fordi store deler av Østlandet tok Skules side og at Skule også fikk med seg store deler av Trøndelag etter denne seieren.²⁶⁵

Orning mener, i motsetning til Bagge, at kongemakten eller statsmakten som institusjon ikke var sterk nok på dette tidspunktet til alene å sikre Håkon seier. Orning mener at det var en kombinasjon av handlekraft fra Håkon og en god porsjon flaks i slaget ved Oslo som sikret ham seieren over Skule. Orning motsier derfor Bagges påstand om at Håkon vant og avslutter borgerkrigene etter en utvikling der kongemakten som institusjon hadde blitt så sterk at den uavhengig av hvem som var konge kunne overvinne motstand. Orning mener både overgangen av folk og landsdeler til Skule etter seieren ved Låke viser at personlige bånd fortsatt spilte en større rolle enn lojalitet til institusjoner og at Håkon seier skyldtes andre faktorer enn hans kongemakt, selv om den selvsagt gav ham større ressurser enn Skule. Orning mener det derfor er mer tilfeldigheter som avslutter borgerkrigene og ikke en mer utviklet og utbygd konge eller statsmakt.²⁶⁶ Mot dette kom Bagge med et motsvar, men jeg skal ikke gå inn på svaret her fordi hovedpunktet han forsvarer der er det samme som i artikkelen fra 2020.²⁶⁷

Oppsummering

Hans Jacob Orning har et nokså annet syn enn det som har vært hovedtendensen i norsk middelalderforskning. Selv om historikere har tilhørt enten den marxistiske eller empiriske retningen har de vært enig i at borgerkrigene førte til en sterkere kongemakt og en sterkere utbygd statsmakt. Orning tilhører ikke til disse. Han vektlegger antropologi og rettsantropologi stor vekt som teoretisk tolkningsramme. Etter Orning syn var borgerkrigene utkjempet i et

²⁶⁴ Orning 2021: 224–225.

²⁶⁵ Orning 2021: 224–225.

²⁶⁶ Orning 2021: 225–232.

²⁶⁷ Bagge 2022: 157–165.

førstatlig samfunn der personlig bånd og kongens personlige inngripen og tilstedeværelse var mye viktigere enn historikere har ment. Orning er derfor uenig i at borgerkrigene førte med seg en sterkere statsutvikling og at Norge helt ut høymiddelalderen i store trekk forble et førstatlig samfunn.

Kapittel 6: «State formation»

Innledning

I dette kapittelet ønsker jeg å presentere en tese om «state formation». I dette begrepet ligger en tese om at Norge i høymiddelalderen og borgerkrigstiden ikke gikk fra et førstatlig til et statlig samfunn, men heller at dette var en gradvis utvikling som ikke ble fullbyrdet da, der ulike interessegrupper kjempet om makten og at denne kampen var en driver eller årsak til borgerkrigene, spesielt etter 1160. Ulike interessegrupper påvirket dermed kongemakten og resultatet ble en gradvis utbygging av et statsapparat, men uten noe klart skille eller definert overgang fra et system til et annet. Dette står i kontrast til det syn som forfektes hos i de materialistisk orienterte historikere som Koht, Bull d.e, Holmsen og Lunden. Det står også i kontrast til synet hos de kritiske empiristene som Seip og Helle. Felles for historiske materialister og kritiske empirister har som sagt vært deres vektlegging av en statsutvikling. Det står også i kontrast til forskere som tilhører den sosialantropologiske og da spesielt den rettsantropologiske tradisjonen. Forskere knyttet til den retningen hevdet at statsutviklingen enten var nesten helt fraværende eller meget begrenset, og at land som Norge ikke nådde fram til å bli en stat eller ha fungerende statsapparat.²⁶⁸

Perspektivet «State formation» søker en mellomvei mellom disse to posisjonene, som jeg mener har mye for seg. Jeg har som nevnt beholdt den engelske terminologien av mangel på en god oversettelse. Grunnen er at jeg mener statsutvikling, eller «state building», ikke er et dekkende begrep. Mens «state building» vektlegger en mer målbevisst, planlagt og programmatisk utvikling av politiske, militære, finansielle, administrative og ideologisk ordninger som sentraliserte, byråkratiserte og institusjonaliserte, og ikke minst monopolisert makt rundt et statsoverhode, regjering eller et råd. Framhever derimot «state formation» at mye av denne utviklingen ikke var tilsiktet, men et resultat av aktører med ulike politiske og sosiale interesser, og av konflikter og hendelser som tvang fram ressursmobilisering. Borgerkrigene i Norge påvirket denne prosessen blant annet ved denne ressursmobiliseringen. Ulike grupper i samfunnet søkte å tjene sine interesser gjennom kongemakten og i denne prosessen endte man opp med løsninger som styrket kongemakten og bygget opp et sterkere styringsapparat. Aristokratiet ønsket å bruke kongemakten til å hente ressurser, til dette

²⁶⁸ Orning 2010: 252.

krevdes et mer effektivt lokalt apparat og dermed oppstod større lokal og regional administrasjon og mer skattlegging. Bøndene på sin side krevde medinnflytelse og beskyttelse mot vilkårlig maktbruk og urimelig beskatning. Kongemakten måtte derfor komme opp med løsninger som integrerte bøndene i maktapparatet. Også kirken gjorde krav på innflytelse. Balansegangen mellom påvirkning både ovenfra og nedenfra førte til et mer avansert system for maktutøvelse eller til «state formation». Der stasutviklingsperspektivet ser staten som styrt ovenfra, kongemakt, kirke og aristokrati, eller det man kan kalle «state building», er «state formation», etter min mening en mer tilfeldig prosess.

Begrepet «state formation»

Begrepet «state formation» er hentet fra Michael Braddicks bok «State Formation in Early Modern England c.1550-1700». I denne boken legger Braddick frem det han mener kjennetegner den tidlige staten, nemlig et nettverk av organisasjoner innenfor et gitt geografisk område som hadde enerett på å utøve autoritet innenfor dette område.²⁶⁹ Braddick ser «state formation» som en akkumulasjon av ulike individer og gruppers bruk av makt eller politisk makt. Det var ingen bevisst plan bak denne prosessen, men et mønster der ulike grupper brukte stat eller kongemakten for å oppnå sine mål og denne prosessen ble påvirket av de ulike gruppenes ønsker og behov. Det var aristokratiets behov for ressurser, det var bøndenes behov for beskyttelse og det var kirken behov for å fremme sitt religiøse syn.²⁷⁰ Hvordan kan Braddicks syn så brukes for å vurdere «state formation» i et norsk perspektiv og da med tanke på borgerkrigstiden i høymiddelalderen?

Ressursmobilisering

Jeg vil hevde at kimen til «state formation» er å finne lenger tilbake enn 1130, som er årstallet blant andre Knut Helle har som startår i sin bok om statsutviklingen og som står som startår for borgerkrigene.²⁷¹ Grunnen til å hevde dette er at det fra ca. 900-tallet er ting som tyder på en økning av utnytting av ressurser. Både jordbursressurser, handel og myntproduksjon. Også byer eller handelssteder blir grunnlagt og blir viktige i dette tidsrommet. Spesielt utvikling av

²⁶⁹ Braddick 2004: 9.

²⁷⁰ Braddick 2004: 96-97.

²⁷¹ Helle 1974.

handelsplasser må ses på som at kongemakten på 900-1000-tallet ønsket å sentralisere handel og inntektene fra disse.²⁷²

Sven H. Gullbekk påpeker ganske så presist at for å studere statsutvikling i overgangen fra vikingtid til tidlig middelalder må man basere seg på sagalitteratur og lovverk fra 1100-1200-tallet og da benytte en retrospektiv metode.²⁷³ Tilgangen til å studere denne fasen når det gjelder utvikling av statslignende institusjoner er dermed meget begrenset. Det Gullbekk nyttig fremhever er at det eneste sikre kildemateriale fra denne perioden er numismatisk materiale, det vil si mynt. Myntproduksjon er helt sentralt både økonomisk og politisk, som betalingsmiddel og som mål på verdi. Grunnen til at mynt kan si noe om statsdannelse er at myntproduksjon stort sett var basert på beslutninger fra kongemakten og dermed kan myntproduksjon si noe om organiseringen av samfunnet som skriftlige kilder fra denne perioden ikke kan.²⁷⁴ Myntproduksjon startet i Norge rundt år 1000 med Olav Tryggvasson. Både Olav Haraldsson (den hellige) og Harald Hardråde fortsatte med myntproduksjon, det var opphold og varierende kvalitet på myntproduksjon i denne fasen, men norsk mynt ble jevnlig produsert og med godt rykte og kvalitet.²⁷⁵ Hvis vi som Gullbekk tar utgangspunkt i numismatisk materiale for å vurdere graden av sentralisering vil det vise at kongemakten i betydelig grad kunne utøve makt på 1000-tallet og før. Gullbekk argumenterer også for at utmynting må ha vært upopulært blant folket. Kongemakten klarte likevel å produsere mynt i stor skala. Det må bety at kongemakten allerede på begynnelsen av 1000-tallet i betydelig grad kunne utøve makt og sentralisering av politiske og økonomiske funksjoner i samfunnet for ressursutnyttelse.²⁷⁶

Kampen om kongedømmet og «state formation»

Som nevnt i kapittel 2 har et av synene på hovedårsakene til borgerkrigstiden vært kampen om kongedømmet, og da spesielt samkongedømmet.²⁷⁷ Jeg ønsker å fortsette dette sporet her, men da sett i lys av «state formation». Kamp om kongedømmet egner seg etter mitt syn godt

²⁷² Dørum og Holberg 2017: 104-109.

²⁷³ Gullbekk 2012: 76.

²⁷⁴ Gullbekk 2012: 77-78.

²⁷⁵ Gullbekk 2012: 78-99.

²⁷⁶ Gullbekk 2012: 99-100.

²⁷⁷ Bjørge 1970.

som gjenstand for analyse gjennom «state formation» perspektivet. Det er mange aktører, det er mange ulike interesser og det er en akkumulasjon av prosesser som leder til mer stat.

«State formation» perspektivet tar som vist utgangspunkt i ulike gruppers påvirkning på kongemakten og hvordan denne påvirkningen så utvikler seg til et statsapparat. Jeg mener at før 1150 er borgerkrigene lite påvirket av aktører. Borgerkrigene under Harald Gilles sønner bærer for det meste preg av en feide mellom medlemmer av samme dynasti. Først fra 1150-årene kan det anes en mer kompleks påvirkning på prosessen og mange ulike aktører melder seg på i kampen om innflytelse over kongedømmet. Et ledd i dette er den nevnte tronfølgeloven av 1163. For første gang blir tronfølgen lovfestet.²⁷⁸

Den aktøren som øvde sterkest påvirkning her var kirken. Kirken var en samfunnsfaktor som nå sterkere ønsket å påvirke samfunnet, også gjennom kongemakten. Dette førte til at gjennom å ta til seg kirkelig ideologi ble kongemakten omgjort fra et personlig kongedømme til et embete. Et embete eller en institusjon som eksisterte uavhengig av hvem som til enhver tid innehadde det. Det er lite trolig at Erling Skakke og Magnus hadde en slik plan, eller at de hadde et sterkt ønske om å gjøre kongemakten mer upersonlig. Tvert imot må de ha ønsket å knytte kongemakten sterkt til Magnus, en måte å gjøre det på var gjennom kirkelig støtte. Men gjennom kirkens støtte satte tronfølgeloven en presedens som siden ble fulgt, kongen måtte nå ha kirkens støtte, være ektefødt og skikket til jobben i kirkens øyne. Dette er et eksempel på «state formation», altså at gjennom nokså tilfeldige hendelser skapes noe som siden blir stående som sentralt for statsdannelse, i dette tilfellet omgjøring av kongemakt til et embete.

Michael Braddick nevner i sin bok at en av konsekvensene av «state formation» er militarisering av samfunnet. Denne militariseringen har ifølge ham to funksjoner, forsvar og kontroll, eller «policing», denne militærmakten blir også spesialisert og militærmakten blir støttet av skatteinntekter.²⁷⁹ Hvis dette perspektivet så blir anvendt på Norge i høymiddelalderen, hvordan kan det da se ut?

Det som skjedde i Norge i løpet av borgerkrigstiden var en spesialisering av militærmakt. Kongemaktens militærstyrker ble gradvis mer profesjonelle og denne profesjonelle hærstyrken ble også brukt til å tvinge ressurser, eller skatt av bøndene. Et godt eksempel på dette er leidangsskatten. Kåre Lunden mener leidangsskatten en av «nyvinningene» som skjer innen beskatning i løpet av borgerkrigstiden, spesielt etter at Sverre trer inn på banen.

²⁷⁸ Helle 1974: 60.

²⁷⁹ Braddick 2004: 283.

Leidangen gikk fra å være en ren militærplikt til å bli en skatteordning, dette skjedde mest sannsynlig i løpet av 1100 og 1200-tallet.²⁸⁰ Leidangsbeskatningen skulle gå til underhold av kongens menn og dekke kost, utstyr og lønn. Oftere og oftere utover borgerkrigstiden ble leidangen brukt som en ren skatt. Selv om den ble møtt med motstand ble skatten gradvis innført for å finansiere kongemaktens militære utgifter og til å bygge opp kongens følge.²⁸¹ Dette er et annet eksempel på «state formation». Leidangsskatten er en forsvarsordning for og av befolkningen som i løpet av borgerkrigstiden gradvis går over til en å bli en skatt for å finansiere et større voldsapparat, kongemaktens hær. Denne hæren tar seg av forsvar, riktignok av kongemaktens forsvar, og blir også brukt til å slå ned opprør eller «policing». Braddick nevner også en spesialisert militær organisasjon som tegn på «state formation». I Norge og Skandinavia tok dette form av Hirden, ordet er hentet fra det engelske *hird*. Ordet kan bety noe sånt som familie. Etter hvert som kongemakten endret karakter endret også hirdens rolle seg. Fra å være kongens personlige følge, ble hirden gradvis også en administrativ organisasjon.²⁸² Hirden ble altså i borgerkrigstiden omdannet fra å opprinnelig å være kongens personlige følge, til å bli en organisasjon der aristokratiet tjenestegjorde for kongemakten som dens sentrale og lokale maktapparat.²⁸³ Dette er det Braddick omtaler som spesialisert militærmakt.²⁸⁴

Dette er nevnt i tidligere kapitler, men jeg tar det opp igjen her. Knut Helle skriver at det er usikkert i hvor stor grad Sverre kan tilskrives rollen som statsbygger. Helle mener at når Sverre får æren for dette, skyldes det hans karismatiske lederskap. Administrative reformer eller endringer kan spores lengere tilbake en Sverre eller de er vanskelige å datere.²⁸⁵ Dette mener jeg passer inn i «state formation» tesen. Sverre tillegges statsbyggende reformer som kan ha startet både før og etter ham, men det kan ikke nektes for at det rundt Magnus Erlingsson og Sverres tid skjer store ting på det administrative feltet. Blant annet rettsgrunnlaget som tronfølgeordenen bygde på. Selv om den ikke ble fulgt etter sin hensikt, videreførte Sverre deler ordningen etter Erling og Magnus fall. Han tok til seg og videreførte også mange av ideene der.²⁸⁶

²⁸⁰ Lunden 1976: 297–298.

²⁸¹ Lunden 1976: 297–298.

²⁸² Sawyer & Sawyer 1993: 94.

²⁸³ Lunden 1976: 413.

²⁸⁴ Braddick 2004: 283.

²⁸⁵ Helle 1974: 76.

²⁸⁶ Helle 1974: 77–78.

Hvorvidt Arne Odd Johnsen ville vært enig i begrepet «state formation», er vanskelig å vite. Han skrev imidlertid en bok om overgangen fra et norrønt til kristent samfunn kalt «Fra ættesamfunn til statssamfunn».²⁸⁷ I denne boken går Johnsen gjennom utviklingen fra et samfunn med delt kongemakt i germansk og norrøn tid, til det arvelige enekongedømmet i høymiddelalderen.²⁸⁸ Johnsen viser hvordan prinsippet om enekongedømmet ble innført i Norge gjennom innflytelse fra Frankrike og England. Johnsen sier at når den typer skikker blir innført betydde det mer hvordan de ble oppfattet i praksis, enn hvordan de var ment å fungere i teorien. Med dette mente han at Erling Skakke som en bereist og kunnskapsrik mann må ha hatt kjennskap til hvordan tronfølgelover fungerte i land som Frankrike og England og kunne gi kongemakten et fortrinn.²⁸⁹ Eksemplet til boken fra Johansen viser hvordan aktører påvirket utviklingen, ofte tilfeldig. Erling Skakke fikk innført en tronfølgelov for å sikre makten til seg og sin sønn. Trolig ville landet fått en slik lov før eller seinere, men det var nokså tilfeldig at det skjedde på akkurat det tidspunktet og mye på grunn av Erling Skakke som person og aktør. Det er dermed et eksempel på hvordan «state formation» fungerer. Tilfeldige hendelser og handlinger som i det lange løp får konsekvenser for statsutvikling.

Bøndene og “state formation”

I en bok fra 2020²⁹⁰ omtaler et av kapitlene hvordan opprør kan brukes både til å bygge og ødelegge stater. I kapitlet diskuteres det hvordan bondeopprør har formet statsutviklingen, men også hvordan disse opprørene endret eller hindret statsutvikling. Forfatteren av kapitlet kaller dette «statebreaking from below».²⁹¹

Som nevnt ble kongemakten påvirket av mange aktører under borgerkrigstiden, ikke bare kirke og aristokrati, men også av bondestanden. Selv om bondeopprør eller «statebreaking» ikke har spilt en sentral rolle i Norge i høymiddelalderen må derimot bondestandens påvirkning på staten ha vært stor. Gulatingsloven stadfestet at kongen ikke skulle dømme på tinget, det var opp til bøndene selv. Kongen skulle ikke gi lover på egen hånd, men sørge for at lov og rett ble opprettholdt. Selv om kongemakten etter 1160 stod sterkere og kunne forordne lover, måtte disse fortsatt formelt godkjennes på tinget for å være gyldige.²⁹² Dette

²⁸⁷ Johnsen 1948.

²⁸⁸ Johnsen 1948: 290–307.

²⁸⁹ Johnsen 1948: 308–309.

²⁹⁰ Neuman: 2020: 76–91.

²⁹¹ Nauman 2020: 76–91.

²⁹² Helle 2001: 147–149.

tyder på at også bondestanden må ha utøvd press på kongemakten. Selv om kongemakten stod sterkere og mer effektivt kunne tvinge igjennom sin vilje med våpenmakt etter 1160 ble det allikevel lagt vekt på å opprettholde bøndenes medbestemmelse og godkjenning av lover også utover i høymiddelalderen. Bøndene var derfor med på den prosessen som kalles «state formation». Bondestanden var en aktør i denne prosessen på lik linje med kirke og aristokrati.

«State formation» og borgerkrigene

Sosiologen Charles Tilly skrev i boken «Coercion, Capital and European States, AD 990-1990» om det han kalte logikken om tvang og penger eller, «Logic of Capital and Coercion».²⁹³ Det sentrale ifølge Tilly er hvordan aktørene som skapte staten utnyttet pengemakt og hvordan de gjennom pengemakt, handel og tvang eller «coercion», skapte byer som handelssentra. Tilly hevder at pengemakt og tvang hang nøye sammen med utviklingen av staten. Måten denne tvangen ble brukt på kunne ta mange former og føre til mange ulike typer stater. Det felles mønsteret var at kombinasjonen av tvang og kapital skapte stat.²⁹⁴ Også Sverre Bagge er inne på noe av det sammen han har brukt begrepet «coercion.extraction cycle» i sin tese om ressurskrise etter inspirasjon fra Tilly.²⁹⁵

Som nevnt tidligere ble byer stadig viktigere for handel og som vist kan dette henge sammen med behov for kontroll med handel og dermed også med ressurser. Denne prosessen startet allerede på 900-1000-tallet. Denne ressursutnyttelsen hang sammen med behovet for å kontrollere den politiske makten og som Braddick mener er det gjennom bruk av politisk makt staten skapes.²⁹⁶ Den som kontrollerer byene, handelen og kapitalen, kontrollerer også den politiske makten. Og den som kontrollerer den politiske makten kontrollerer også kongemakten.

Etter mitt syn bør mye av forklaringen på borgerkrigene søkes forklart gjennom kontrollen med ressurser, men ikke som en ressurskrise som Holmsen eller Bagge ser det. Ressursene er der, det er bare et spørsmål om hvem som styrer dem og hvordan. For å få kontroll på kongemakten og dermed ressursene inngår aktører ulike typer kompromiss, først samkongedømmet, der flere parter får kontroll og innflytelse. Senere spisser kampen og ressursene seg til og i et forsøk på kontroll går aristokratiet i allianse med kirken og oppretter

²⁹³ Tilly 1990: 16.

²⁹⁴ Tilly 1990: 17.

²⁹⁵ Bagge 1986.

²⁹⁶ Braddick: 2004.

enekongedømmet. Opprøre som Sverre var først i opposisjon til dette systemet, men så snart makten var sikret ble han en del av det samme system han tidligere forsøkte å velte. Dette kan komme av at han så fordelene det brakte med seg. Prosessen drives frem av denne kampen om kontroll og underveis oppstår eller formes staten, ikke som en klar plan, men som en ganske tilfeldig konsekvens av maktbruk. Det er dette Braddick kaller «state formation».

«State formation» som en mellomvei

Med begrepet «state formation», ønsker jeg som nevnt å finne en mellomting mellom statsutvikling slik materialister og kritiske empirister ser det på den ene siden og rettsantropologien på den andre og som årsak til borgerkrigene. Det sentrale i «state formation» tesen er at borgerkrigene skyldes en akkumulering av hendelser, spesielt etter 1160. Som nevnt vil jeg hevde at borgerkrigene var mer feider enn krig frem til rundt 1160. For å underbygge dette vil jeg bare nevne litt om begrepet feide. Feide var en måte å forsvare sin rett og gjenvinne ære, feiden hadde heller ikke som mål å ødelegge en mostander. Feiden hadde også den funksjon at den skulle løse tvistemål og å skape forlik og fred.²⁹⁷

Samkongedømmet som nevnt i kapittel 2 mener jeg var en slik løsning, flere kongsemner delte makten for å skape fred og forsoning.

Etter 1160 var ikke dette lenger mulig. Etter dette ble krigene drevet frem av en motsetning mellom gamle og nye tradisjoner. Kongemakten hadde gradvis økt sin makt i de foregående århundrene, men var fortsatt delbar frem til tronfølgeaven av 1163. Etter 1163 kun i form av enekongedømmet. Det ble nærmest umulig å tilkjempe seg kongemakt uten støtte fra kirken og ektefødsel.

Oppsummering

Et argument for konflikter i høymiddelalderen er at det mangler en sterk stat for å hindre volden, spesielt i rettsantropologien.²⁹⁸ Det kan like gjerne være kulturelle hensyn som lå bak den «manglende» staten. Vårt moderne syn på vold og kriminalitet springer ut av en kirkelig forestilling som først gjorde seg gjeldende på 1100-tallet. Vold og tyveri ble likevel straffet i det «førstatlige samfunnet», men da i form av dom på tinget, eller økonomisk erstatning. Det

²⁹⁷ Þorláksson 2007: 22–23.

²⁹⁸ Orning 2010: 251–252.

fantas et system på plass også regulert av kongemakten, det var altså ikke slik at vilkårlig vold gikk ustraffet, bare straffet på en annen måte. Betyr det at stats eller kongemakten var svakere eller mindre sentralisert, nei, etter min mening.

Til hjelp for å underbygge mitt syn har jeg, kanskje noe ironisk også benyttet meg av Charles Tilly, en av de fremste på historisk sosiologi. Ironisk fordi jeg jo forsøker å motsi et sentralt argument i rettsantropologien, fravær av stat. Som vist av Gullbekk gjennom studie av mynt, kunne kongemakten utøve stor grad av sentralisering allerede på 1000-tallet. Da er det heller ikke så langt fra å tro at kongemakten også kunne påvirke lovverket og straff av forbrytelser, men da innenfor en førkristen tradisjon.

I følge Braddick er stat karakterisert av kontroll av politisk makt.²⁹⁹ Dette ligner på den definisjonen Knut Helle gir av en stat.³⁰⁰ Det har definitivt berøringspunkter, men det er også forskjeller. Kimen til en stat i Norge kan spores lenger tilbake enn 1130, allerede på 900-1000-tallet begynner en ressursmobilisering hos kongemakten som kan begynne å ligne på Braddicks definisjon. Kampen om kongemakten ender også opp med en gradvis utvikling mot stat. Dette kan spores i innføringen tronfølgeoven av 1163 av leidangsskatten på 1100-tallet og steg i mer organisert finansiering av voldsapparatet eller staten, driveren i dette er borgerkrigene. Og driveren bak borgerkrigene er «state formation», kampen om kongemakten fører til en stadig endring i teknologi, politisk-militær økonomi lovverk og administrasjon. Disse prosessene ble påvirket av ulike aktører som ønsket å fremme sine interesser. Bak lå ingen stor plan, men heller en serie med tilfeldigheter som driver frem det som ligner en stat, altså «state formation».

²⁹⁹ Braddick 2004: 96.

³⁰⁰ Helle 2009: 598.

Kapittel 7: Konklusjon

Innledning

Jeg begynte denne oppgaven med å formulere en problemstilling om hovedårsakene til borgerkrigene i Norge i høymiddelalderen. Jeg vil i dette konklusjonskapitlet forsøke å oppsummere oppgaven og dens hovedpunkter.

En historikers oppgave er å finne det spesielle ved det som studeres. Personer og hendelser som er relatert til fenomenet som er under lupen. Forskjellige faglige retninger kan føre til ulike svar, men historien tilhører ikke bare profesjonelle historikere. Også samfunnsvitere, sosiologer, og andre fag med interesse og berøringspunkt med historien har eierskap. Historikerens felt er imidlertid handlinger og hendelser som skal forstås og trenger en forklaring, ofte er likevel det uforståelige eller irrasjonelle det som mest preger menneskelig historie.³⁰¹

Konklusjon kapittel 2

Det er ikke alltid lett å få øye på klare og enkle forklaringer på et fenomen, så også med borgerkrigene i Norge i høymiddelalderen. Kapittel 2 tok for seg en mye diskutert årsak til borgerkrigene, samkongedømmet. Kapitlets utgangspunkt var en artikkel av Narve Bjørgo som omhandlet det han hadde ment var en herskende oppfatning av samkongedømmet. Bjørgo kritiserte «keysertradisjonen», dvs oppfatningen om at det var samkongedømmets ustabile natur som førte til borgerkrigene.³⁰²

Bjørgo forsøkte å vise at dette nødvendigvis ikke var tilfellet og at samkongedømmet fungerte så lenge det hadde legitimitet og støtte. Mange argumenterte mot Bjørgo, blant andre Jens Arup Seip som mente det ikke hadde noe for seg å argumentere mot samkongedømmets ustabile natur.³⁰³ Også Sverre Bagge kom med kritikk av Bjørgo og mente han misforstod kampen om enekongedømmet.³⁰⁴ Det Bjørgo etter mitt syn likevel klarte å bevise og som hverken Seip eller Bagge eller historikere i keysertradisjonen, etter min mening på en overbevisende måte får frem, er hva det var med samkongedømmet som skulle være så

³⁰¹ Kvarv 2023: 40.

³⁰² Bjørgo 1970.

³⁰³ Seip 1975.

³⁰⁴ Bagge 1975.

ustabilt og splittende. Deling av kongemakt var som Birgit Sawyer påpekte ikke et unikt norsk eller skandinavisk fenomen, men helt vanlig på den tiden samkongedømmet i Norge eksisterte.³⁰⁵ Bjørge klarte derfor etter mitt syn å vise at samkongedømmet ikke var ustabilt eller ute av stand til å fungere, tvert imot fungerte det i store og lange perioder. Det er slik jeg ser det enekongedømmet, eller kampen for dette, som er det ustabile i denne perioden. Idealet om enekongedømmet som gjorde seg gjeldende i Norge og resten av Europa influert av kristne idealer, førte til en ustabil periode før enekongedømmet ble endelig sementert på slutten av borgerkrigstiden. Dermed kan ikke samkongedømmet etter mitt syn ha vært en hovedårsak. Det er kampen om enekongedømmet som i så fall var den utløsende årsaken.

Konklusjon kapittel 3

I kapittel 3 tok jeg for meg borgerkrigene i et statsutviklingsperspektiv. Hensikten med dette kapittelet var å forsøke å vise hvordan de ulike gruppene i samfunnet påvirket borgerkrigene og hvordan borgerkrig og statsutvikling hang sammen. Kapittelet forsøker å vise at bøndenes rolle og påvirkning må ha vært stor. Blant annet nevnes Steinar Imsens bondekommunalisme.³⁰⁶ Kapittelet viser også hvordan borgerkrigene endret måten kongemakten styrte på og at sentralisering og økt skattetrykk var en konsekvens av krigshandlingene. Som en reaksjon på dette møtte kongemakten også motstand og måtte finne en løsning på balansegangen mellom for mye og for lite kontroll med bondestanden. Bedre kontroll hang sammen med mer utnyttning av befolkningen og en styrket kongemakt betydde også økt beskatning og økt lokal kontroll. Spesielt i Sverres regjeringstid utvides og utbygges statsapparatet.

Kapitelet fremhevet spesielt kirkens rolle og tronfølgeaven av 1163 er et sentralt element. Det henger også sammen med temaet i kapittel 2 der tronfølgeaven spiller en stor rolle i overgangen fra samkongedømmet til enekongedømmet. Kirkelig påvirkning og ideologi blant annet med den mange ganger nevnte tronfølgeaven og rex iustus ideologien er sentrale elementer i kapitlet. Få om noen aktør påvirket borgerkrigene og utviklingen i høymiddelalderen så mye som kirken. Kirkens rolle var meget sentral. Selv om noen historikere som Erik Gunnes og Torfinn Tobiassen og andre grundig har sett på kirkens rolle i

³⁰⁵ Sawyer 2003.

³⁰⁶ Imsen 1990.

denne tiden, har kanskje kirken fått for liten plass i debatten om borgerkrigstiden. Etter mitt syn er det kanskje rom for mer forskning på dette feltet.

Konklusjon kapittel 4

Kapittel 4 omhandler ressurskrise, eller tesen om ressurskrise lansert av Sverre Bagge i *Historisk tidsskrift* i 1986.³⁰⁷ Han mente borgerkrigene skyldtes en ressurskrise blant aristokratiet og at dette utløste borgerkrigene. Etter min mening er det ikke mange gode argumenter for en ressurskrise. Som Svein H. Gullbekk har vist fantes det betydelige ressurser i samfunnet før og etter borgerkrigenes utbrudd.³⁰⁸ Det kan godt hende Bagge har rett i at aristokratiet ønsket del i inntektene til kongemakten, men ikke på grunn av mangel på ressurser. De ønsket del inntektene, men da for å øke sitt ressursgrunnlag og ikke fordi de manglet det. Hans Jacob Orning har også vist at plyndringsøkonomi ikke kan ha spilt en veldig stor rolle i aristokratiers ressursgrunnlag.³⁰⁹ Hvis aristokratiet ikke led av ressursmangel i tiden rundt borgerkrigenes utbrudd kan Bagges tese derfor etter mitt syn ikke være gangar som forklaring på årsaker til borgerkrigstiden.

Konklusjon kapittel 5

Kapittel 5 omhandlet Hans Jacob Orning og hans tese om utenforliggende årsaker som forklaring på borgerkrigstiden. Artikkelen som danner hovedgrunnlaget for kapitlet, var hentet fra *Historisk tidsskrift*.³¹⁰ I denne artikkelen kritiserte Orning Sverre Bagges tese om ressurskrise og lanserte i stedet en tese om at borgerkrigene skyldtes utenforliggende årsaker, nemlig dansk påvirkning og kirkens økende innflytelse. Jeg vil gi Orning mye rett i det han hevder i artikkelen. At dansk påvirkning har spilt en stor rolle er ikke utenkelig dessuten er jo kirkens rolle mye omtalt i min oppgave. Det jeg likevel er uenig med Orning i er hans vektlegging av rettsantropologiens førstatalige fokus. Det er etter mitt syn ingen motsetning mellom utenlandsk påvirkning og et statlig samfunn i Norge. Kirkens økende makt og innflytelse kan jo også, slik jeg ser det, tolkes som et tegn på økende sentralisering av statsmakt. Ornings tese kan stemme, men den er basert på feil grunnlag etter min mening.

³⁰⁷ Bagge 1986.

³⁰⁸ Gullbekk 2012.

³⁰⁹ Orning 2014.

³¹⁰ Orning 2014

Konflikt og krig trenger ikke nødvendigvis være tegn på manglende statsmakt, tvert imot kan økende konfliktnivå tyde på en økende statsmakt.

Konklusjon kapittel 6.

I kapittel 6 lanserte jeg en egen tese som jeg kalte «state formation». Denne tesen tok utgangspunkt i en teori lansert av den britiske historikeren Michael Braddick. Teorien omhandler hvordan en stat blir til, ikke så mye gjennom planlegging, men mer gjennom tilfeldigheter.³¹¹ Ulike interessegrupper i samfunnet, høy som lav, forsøker å fremme sine interesser gjennom ulik bruk av makt. Det kan være politisk makt, militær makt eller økonomisk makt og som oftest en kombinasjon av disse. Gjennom «state formation» tesen ønsket jeg å vise at konsensusen, både blant historiske materialister og kritiske empirister, om at Norge i høymiddelalderen ble en stat, innebærer for mye vekt på planlegging og stasbygging.

Motstykket er rettsantropologiens vektlegging av fravær av stat. «State formation»-tesen forsøker å finne en vei mellom disse to. En stats tilblivelse er i dette perspektivet for det meste styrt av tilfeldigheter. Det skapes løsninger på midlertidige problemer som senere viser seg å bli permanente. Får man mange nok slike løsninger vil de etter hvert akkumuleres og bygge opp statsapparat. Borgerkrigstiden i Norge og årsakene til den mener jeg kan være å finne i «state formation». Jeg har i kapitlet forsøkt å vise hvordan jeg mener statlige tendenser vises i århundrene før borgerkrigstiden og at borgerkrigstiden kom av en akkumulasjon av tilfeldige hendelser. Spesielt etter 1160 skjer det etter min mening en opphopning av hendelser som driver frem både en mer aktiv krigføring og en mer aktiv «state formation». Min tese legger derfor til grunn at årsakene til borgerkrigstiden kanskje er å finne mer i tilfeldigheter enn en eller flere konkrete årsaker. Hvis dette feltet skal utforskes trengs det imidlertid mer forskning.

³¹¹ Braddick 2004.

Litteraturliste

- Andersen, A, Rosland, S. Teemu, R. Skålevåg, S.A. (2015). *Å gripe fortida: Innføring i historisk forståing og metode*. (2.utg). Det norske samlaget.
- Bagge, S. (2022). Håkon og Skule: Svar til Hans Jacob Orning. *Historisk tidsskrift* 101 (2), 157-165.
- Bagge, S. (2020). Håkon og Skule 1217-1240. *Historisk tidsskrift* 99 (3), 184-196.
- Bagge, S. (2019). Tronfølge og borgerkrig i Skandinavia i middelalderen. *Collegium Medievale*, 32 (2), 77-94.
- Bagge, S. (2016). Weibullskolen – En kritisk undersøkelse. Särtryck ur: Årsbok 2016 KVHAA Stockholm 2016 (isbn 978-91-7402-452-4, issn 0083-6796).
- Bagge, S. (2014). *Cross and Scepter: The rise of the Scandinavian Kingdoms from the Vikings to the Reformation*. Princeton University Press.
- Bagge, S. (2012). Skandinavisk statsdannelse. I Bagge, S, Gelting, M.H, Hervik, F, Lindqvist, Poulsen, B (Red), *Statsutvikling i Skandinavia i middelalderen* (1.utg), 9-38.
- Bagge, S. (1991). *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*. University of California Press.
- Bagge, S. (1986). Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen. *Historisk tidsskrift*, 63 (2), 145-197.
- Bagge, S. (1975). Samkongedømme og enekongedømme. *Historisk tidsskrift*, 54 (4), 239-274.
- Bjørge, N. (1976). Samkongedømme og einkongedømme. *Historisk tidsskrift* 55 (2), 205-221.
- Bjørge, N. (1970). Samkongedømme kontra einkongedømme: Ein analyse av norsk kjeldemateriale i historiografisk perspektiv. *Historisk tidsskrift*, 49 (1), 1-33.
- Blockmans, W.P. Hoppenbrouwers, P. (2007). *Introduction to Medieval Europe: Age of Discretion*. Routledge.
- Blom, G. A. (1972). Samkongedømme - Enekongedømme – Håkon Magnussons hertugdømme. *Det kongelige norske videnskabers selskab skrifter*, No.18-1972. Universitetsforlaget.
- Braddick, M.J. (2004). *STATE FORMATION IN EARLY MODERN ENGLAND c. 1550-1700*. (2.utg). Cambridge University Press.
- Brathetland, B. (2019). *Nettverksmakt: Sosiale band og nettverk i dei norske innbyrdesstridane 1130-1208*. (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Bergen.

- Bull, E. (1931). *Det norske folks liv og historie gjennom tidene: Fra omkring 1000 til 1280*. Aschehoug og Co.
- Dahl, O. (1990). *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*. (4.utg). Universitetsforlaget.
- Dørum, K. Holberg, E. (2017). *Frå høvdingdømme til statsmakt i Noreg ca.200-1350* (1.utg). Cappelen Damm Akademisk.
- Dørum, K. (2006). Materiell basis og den antropologiske vendingen. *Historisk tidsskrift*, 85 (1), 87-105.
- Dørum, K. (2004). *Romerike og riksintegreringen: Integreringen av Romerike i der norske rikskongedømmet i perioden ca. 1000-1350*. (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Oslo.
- Groshe, I. P. (2019). Bonde og borgerkrig. *Collegium Medievale*, 32 (2), 153-170.
- Gullbekk, S. (2019). Ressurskrise og borgerkrig. *Collegium Medievale*, 32 (2), 193-216.
- Gullbekk, S. (2012). Myntvesenet som kilde til statsutvikling. I Bagge, S. Gelting, M.H. Hervik, F. Lindqvist. Poulsen, B (Red), *Statsutvikling i Skandinavia i middelalderen* (1.utg), 76-100.
- Gunnes, E. (1996). *Erkebiskop Øystein: Statsmann og kirkebygger*. Aschehoug.
- Gunnes, E. (1976). *Norges historie: Bd.2. Rikssamling og kristenrett ca. 800-1177*. J.W Cappelen's Forlag AS.
- Helle, K. (2009). Den primitivistiske vendingen i norsk historisk middelalderforskning. *Historisk tidsskrift* 88 (4), 571-609.
- Helle, K. (2001). *Gulatinget og Gulatingslova*. Skald.
- Helle, K. (1995). *Under kirke og kongemakt 1130-1350: Bd.3. Aschehougs norgeshistorie*. Aschehoug.
- Helle, K. (1974). *Norge blir en stat 1130-1319* (2.utg.). Universitetsforlaget.
- Helle, K. (1972). *Konge og gode menn i norsk riksstyring 1150-1319*. Universitetsforlaget.
- Hodnebo, F. Magerøy, H (Red.) (1981). *Snorre Sturlasson: Norges konge sagaer* (1.utg.). Den norske bokklubben.
- Holmsen, A. (1977). *Norges historie fra de eldste tider til 1660*. (4.utgave) Universitetsforlaget.

Imsen, S. (1990). *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart: Del 1 Middelalderen*. Tapir.

Imsen, S. (1972). *Arv annammelse, valg: en studie i norsk tronfølge rett i tidsrommet 1319-1450*. (1.utg). Universitetsforlaget.

Johnsen, A. O. (1948). *Fra ættesamfunn til statssamfunn*. H.W. Aschehoug og Co.

Johnsen, O.A. (1936). *Norges bønder: Utsyn over den norske Bondestandens Historie*. (2.utg).
H. Aschehoug.

Kjeldstadli, K. (1999). *Fortida er ikke hva den en gang var* (2.utg). Universitetsforlaget.
Krag, C (1975). Skikkethet og arv i tronfølge loven av 1163. *Historisk tidsskrift* (3) 54, 153-180.

Koht, H. (1926). *Norsk bondereising*. Aschehoug & Co.

Krag, C. (1975). Skikkethet og arv i tronfølge loven av 1163. *Historisk tidsskrift* 54 (3), 153-180.

Krag, C. (1982). Skikkethet og arv i tronfølge loven av 1163. I Krag, C (Red), *Norske historikere i utvalg. 6: Nye middelalderstudier* (1.utg, 110- 125).

Krag, C. (2005). *Sverre: -Norges største middelalderkonge* (1.utg). Aschehoug.

Krag, C. (2000). *Norge historie fram til 1319*. Universitetsforlaget.

Kvarv, S. (2023). *Moderne historieforståelse*. Novus forlag.

Lunden, K. (1978). Det norske kongedømmet i høgmellomalderen. I Elster, J (Red), *Magt, normer og sanktioner: Foredrag ved den nordiske fagkonferanse for historisk metodelære på Sanbjerg i Sønderjylland 23.-25. maj 1977*, 124-140.

Lunden, K. (1976). *Norges historie: Bd.3. Norge under Sverreætten 1177-1319*. J.W Cappelens Forlag AS.

Melve, L. (2013). Mellomalderen i dei nasjonale forteljingane. I Heiret, J. Ryminm T. Skålevåg, A (Red.), *Fortalt fortid* (1.utg), 35-60. Pax forlag A/S.

Moseng, O. Opsahl, E. Pettersen, G.I. Sandmo, E. (1999). *Norsk Historie: Bd.1. 750-1537*. Tano Aschehoug.

Møller, J. (2017). Medieval Origins of the Rule of Law: The Gregorian Reforms as Critical Juncture? *Hague Journal on the Rule of Law* 9, 265-282.

Naderer, M. (2019). Den fryktede kongen i Norges «borgerkrigstid». *Collegium Medievale*, 32 (2) 235-252.

- Neuman, S. (2020). Statebreaking from below: Recognising the state in wartime rebellions I Drøum, K. Hallenberg. M. Kimmo, K (Red), *Bringing the people back in: State building from below I the Nordic countries ca. 1500-1800* (1.utg), 76-90.
- Njåstad, M, Opsahl, E, Sunde, J.Ø. (2022). Sankt Olavs som rettslig realitet og politisk ide i utviklingen av en norsk sentralmakt. *Historisk tidsskrift* 101 (4), 342-362.
- Orning, H.J. (2021). Håkon, Skule og de norske borgerkrigene. *Historisk tidsskrift* 100 (3), 222-237.
- Orning, H.J. (2014). Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen – en revurdering. *Historisk tidsskrift*, 93 (2), 193–216.
- Orning, H.J. (2010). Norsk middelalder i et rettsantropologisk perspektiv – svar til Knut Helle. *Historisk tidsskrift* 89 (2), 249-262.
- Orning, H.J. (2010). Det rettsantropologiske perspektivet og staten: konfliktløsning og byråkratisering i høymiddelalderen. I Orning, H.J. Ersmark, K. Hermanson, L (Red.). *Gaver, ritualer, konflikter: Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie* (1.utg), 251-290. Unipub.
- Orning, H.J. Ersmark, K. Hermanson, L. (2010). Det rettsantropologiske perspektivet innenfor europeisk middelalderhistorie. I Orning, H.J. Ersmark, K. Hermanson, L, (Red.). *Gaver, ritualer, konflikter: Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie* (1.utg), 5-38. Unipub.
- Orning, H. J. (2006). Kongemaktens lokale maktgrunnlag. *Historisk tidsskrift* 85 (4), 675–684.
- Orning, H.J. (2005). Den materielle basis for den norske kongemaktens utvikling i høymiddelalderen. *Historisk tidsskrift*, 84 (3), 455-469.
- Orning, H. J. (2003). *Uforutsigbarhet og nærvær: En analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen*. (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Oslo.
- Sawyer, B. (2003). The “Civil Wars” revisited. *Historisk tidsskrift*, 82 (1), 43-73
- Sawyer, B, Sawyer, P. (1993). *Medieval Scandinavia*. University of Minnesota Press.
- Seip, J, A. (1976). Om unødige bevis i historieforskningen. *Historisk tidsskrift*, 55 (1), 125-129.
- Seip, J.A. (1940). Problemer og metode i norsk middelalderforskning. *Historisk tidsskrift*, 32: 49-133.
- Sigurdsson, J. V. (2010). *Den vennlige vikingen: Vennskapets makt i Norge og på Island 900-1300*. Pax Forlag A/S.

Sigurdsson, J. V. (2008). *Det norrøne samfunnet*. Pax Forlag A/S.

Steen, S. (1949). Tronfølgeoven av 1163 og konungstekja i hundreåret etter. *Historisk tidsskrift* 35, 1-97.

Spruyt, H. (2017). War and state formation: Amending the ballistic theory of state making. I Kaspersen, L. B, Strandsberg, J (Red), *War and state formation* (1.utg), 73-97.

Strayer, J. (1970). *On the Medieval Origins of the Modern State*. Princeton University Press.

Þorláksson, H. (2007). Feider, Begrep, betydning, komparasjon. I Opsahl, E (Red), *Feider og fred i nordisk middelalder* (1.utg), 21-34.

Thue, F. (2016). Å bemektige seg fortiden: Jens Arups Seips metodologiske modernisme. *Historisk tidsskrift* 95 (1), 97-131.

Tilly, C. (1990). *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*. Basil Blackwell.

Tobiassen, T. (1964). Tronfølgeov og privilegiebrev: En studie i kongedømmets ideologi under Mangus Erlingsson. *Historisk tidsskrift* 42-43 (3), 182-272.

